

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗ

Όμοτίμου καθηγητοῦ τοῦ Ἀθηνῆσι Πανεπιστημίου

ΕΚ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΟΡΟΛΟΓΙΑΣ

Πρωτοϊερεὺς > πρωθιερεὺς > πρωτοπρεσβύτερος > πρωτοθύτης >
πρωτοπαπᾶς > πρωτοπαπαδίκιον. Χωρ(ο)επίσκοπος. Δευτερεύων
τῶν ἱερέων > πρωτοπαπᾶς βίτζε. Διδακτής. Ἐπίμετρον.

I

Ὡς εἶναι φυσικόν, πάντων τῶν πολιτικῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀξιοματῶν (παρεχόντων προνόμια καὶ διακρίσεις) εἰς τὸ Βυζάντιον ἡ ἐξέλιξις μετέβαλλε καὶ τὴν τάξιν καὶ τὴν σημασίαν καὶ τὸ περιεχόμενον¹. Πολλὰ τῶν ὁφικίων τούτων ἦσαν ἐπίκοινα ἐκκλησιαστικά καὶ πολιτικά (παλατιανά), καὶ πολλὰ τούτων πατριαρχικά γενόμενα μετὰ τὴν Ἀλωσην (1453), ἐκκληρονομήθησαν κατὰ τὴν Τουρκεκρατίαν ὑπὸ τῆς Ὁρθοδόξου καθόλου Ἐκκλησίας, τοῦ τε δηλαδὴ οἰκουμενικοῦ θρόνου καὶ τῶν ἄλλων πατριαρχείων καὶ τῶν κατὰ τόπους μητροπόλεων, ἀρχιεπισκοπῶν καὶ ἐπισκοπῶν. Χιλιάδων ἐπὶ χιλιάδων τῶν πρὸ ἡμῶν Ἑλλήνων οἱ πατέρες καὶ οἱ πρόγονοι ὑπῆρξαν οἰκονόμοι, σύγκελλοι, σακελλάριοι, ἱερομνήμονες κλπ. ἀκόμη καὶ χαρτοφύλακες, μεγαλοοικονόμοι κἄ. ἔφερον ὁφίκια, καὶ φυσικὰ πρωτοπαπᾶδες. Ὁ δὲ ἐξετάζων τὰ κατὰ τὰ ὁφίκια ταῦτα πρέπει νὰ

1. Δὲν πρόκειται νὰ εἰσέλθωμεν εἰς θέματα σειρᾶς (πεντάδων) τῶν πατριαρχικῶν ἀρχόντων ἢ ὁφικιαλίων οὔτε εἰς διαπραγμάτευσιν περὶ τῶν ὁφικίων αὐτῶν. Χαρακτηριστικῶς σημειοῦμεν ἐκ τῆς βιβλιογραφίας: 1) Ἀρχιμανδρίτου (εἶτα μητροπολίτου Ζακύνθου) Χρυσοστόμου Δημητρίου, Οἱ ἐξωκατάκοιλοι ἄρχοντες τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Μ. τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1927, 80, σσ. 60. Κρίσεις ὑπὸ μητροπ. Ἀθηνᾶγορα (Ἐλευθερίου), «Θεολογία» 5, 1927, σσ. 346-357 καὶ ἀπάντησις τοῦ Χρυσοστόμου Δημητρίου, αὐτόθι 6, 1928, σσ. 166-184. 2) Παναγιώτου Ἱ. Μπούμη, Οἱ ἐξωκατάκοιλοι ἢ ἐξωκατάκλητοι ἄρχοντες. . . , Ἀθῆναι 1969, 80, σσ. 179. Κρίσεις ὑπὸ Ε. Κ. Χρυσοῦ, «Κληρονομία» 3, 1971, σσ. 153-159. Ἀπάντησις ὑπὸ Π. Ἱ. Μπούμη, αὐτόθι, σσ. 367-374, καὶ ἀνταπάντησις τοῦ Χρυσοῦ, αὐτόθι, σσ. 375-380. 3) J. Darrouzès, Recherches sur les ὁφίκια de l'Église byzantine, Paris 1970, 80, σσ. 618 (= Archives de l'Orient Chrétien, 11).

ἔχη ἀκριβῶς ὑπ' ὄψιν τὴν ἐξελικτικὴν διαδρομὴν αὐτῶν καὶ τὴν ἱστορίαν τῆς ἐποχῆς εἰς ἣν ἀνάγονται.

Ἦδη οἱ παλαιοὶ διέκρινον τὰ *ὀφφίκια* ἢ *ἀρχοντίκια* εἰς *παλατιανὰ* καὶ εἰς *ἐκκλησιαστικά* ἢ *καλογηρικά*, καθ' ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν ἣν προσέφερον οἱ κατέχοντες αὐτὰ εἰς τὸ ἱερὸν παλάτιον ἢ τὴν Μ. Ἐκκλησίαν¹. Παρέδωκαν δὲ ὅτι μέχρι τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ «ὁ μέγας οἰκονόμος καὶ ὁ μέγας σκευοφύλαξ παρὰ τοῦ βασιλέως προεβάλλοντο» καὶ ὅτι ὁ βασιλεὺς οὗτος πρῶτος ὑπέταξε ταῦτα εἰς τὴν ἐξουσίαν τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μιχαὴλ τοῦ Κηρουλαρίου². Εὐλογον ὅμως εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ αὐτὴ εἶχε βαρύνοντα λόγον ἐπὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν εἰς αὐτὴν ὑπηρετούντων ἐκκλησιαστικῶν καὶ μετὰ ταῦτα.

Τὰ δυσεπίλυτα προβλήματα τῆς ἐξελίξεως τῶν ὀφφικίων κατὰ τοὺς ἀπὸ τοῦ 13^{ου} αἰ. κέξ. χρόνους καὶ μάλιστα εἰς τὰς φραγκοκρατηθείσας καί, μετὰ τὴν Ἀλωσιν ἰδίᾳ, τουρκοκρατηθείσας περιοχάς, δὲν προτίθεται νὰ ἀντιμετωπίσω ἐδῶ συνολικῶς, ἀλλὰ μόνον νὰ ὑποστηρίξω ποῖαν σύγχυσιν ἐγέννησεν εἰς τὴν βιβλιογραφίαν ἡ ἀνάμειξις ποικίλων εἰδήσεων, διαφόρου χρονικῶς καὶ τοπικῶς προελεύσεως, ἰδίᾳ εἰς ὅτι ἀφορᾷ εἰς τὸ ἀξίωμα τοῦ *πρωτοπαπᾶ* ἢ *πρωτοπρεσβυτέρου* ἢ *πρωτοϊερέως* ἢ *χωρεπισκόπου*. Εἰς τὴν διαπραγμάτευσιν ταύτην θὰ ληφθοῦν ὡς βάσις μαρτυρίαι συγγραφέων καὶ ἐξ ἐκκλησιαστικῶν ἐγγράφων.

1. Κατὰ τὰς ἡμέρας μας συνήθης ὁ ὅρος *πρωθιερεὺς* (ναοῦ τινος, ἰδίᾳ καθεδρικοῦ) ἐπὶ ἀγάμου ἰδίᾳ—ιερομονάχου, τάχα ἀρχιμανδρίτου—προϊσταμένου ἔχοντος προβάδισμα μεταξὺ τῶν ἐφημερευόντων, ἀγάμων ἢ ἐγγάμων, ἱερέων. Εἶχομεν δὲ καὶ *πρωθιερέα* τῶν ἀνακτόρων, ὅπου δὲν ὑπῆρχεν ἐνορία ἢ ἐφημέριος. Θὰ ὑπέθετέ τις ὅτι ὁ τίτλος οὗτος (ὁ ὁποῖος συνεπάγεται ἐξουσίαν εἰς τοὺς ἐνοριακοὺς ναοὺς) ὑπῆρξεν ἰδιὸν ἐκκλησιαστικῶν ὀφφίκιον, παλαιόθεν παραδεδομένον. Ἐν τούτοις ὁ ὅρος *πρωθιερεὺς* ἦτο ἄγνωστος εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ ὀψιμος λίαν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τοὺς τοῦ *πρωτοπαπᾶ* καὶ τοῦ *πρωτοπρεσβυ-*

1. «Γίνωσκε ὅτι ὁ δικαιοφύλαξ, ὁ νομοφύλαξ, ὁ μέγας ἐκκλησιαρχης, ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς, ὁ μικρὸς πρωτοπαπᾶς καὶ ὁ δευτερεύων τῶν ἱερέων εἰσὶν ὀφφίκια παλατιανὰ καὶ οὗτοι σταυροῦς ἔχουσιν. Γίνωσκε δὲ τοῦτο ὅτι εἰσὶν καὶ ἕτερα ὀφφίκια καὶ αὐτὰ καλοῦνται ὀφφίκια, ἔχουσιν δὲ μέγας πρωτοσύγκελλος, ὁ ἀρχιμανδρίτης, ὁ μικρὸς πρωτοσύγκελλος...», Dagrouzès, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 575, ἐρμηνεύων ὅτι ὁ μέγας ἦτο τοῦ παλατίου καὶ ὁ μικρὸς τῆς Μ. Ἐκκλησίας, αὐτόθι, σ. 293. Ἀλλ' οὐδαμῶς συνηντήθη μικρὸς πρωτοπαπᾶς ἐν τοῖς ἐγγράφοις. Σημεῖον ὅτι τὰ μὲν *παλατιανὰ* προσήκον τοῖς ἐγγάμοις, τὰ δὲ *καλογηρικά* τοῖς ἀγάμοις. Αἱ ἐκφράσεις αὗται (μικρὸς πρ., παλατιανὰ, καλογηρικά), εἶναι λαϊκαὶ καὶ εἰς οὐδεμίαν ἐπίσημον ὁρολογίαν ἀντιστοιχοῦν οὐδὲ ἐγγράφησαν.

2. Dagrouzès, ἔνθ' ἀνωτ., σ. 547.

τέρον. Παλαιότερον δὲ μαρτυρίαν τῆς ἐν τῷ Ἐπιμέτρῳ τῆς παρούσης μελέτης δὲν ἔχω πρόχειρον, ἀλλ' ἐκεῖ τὸ πρωθιερεὺς ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἀρχιερεὺς, κατ' ἀναλογίαν τοῦ ὁποίου ἐσχηματίσθη.

Ἰδωμεν λοιπὸν πρῶτον τὰ περὶ *πρωτοπαπᾶδων*. Τούτους πρέπει νὰ διακρίνωμεν εἰς τοὺς παλατιανούς, πατριαρχικούς καὶ ἐπισκοπικούς, προκειμένου περὶ τῶν κρατούντων ἐν τῷ Βυζαντίῳ, καὶ πέρα αὐτῶν εἰς τοὺς κατὰ ναοὺς, χώρας καὶ κόμας. Ὡς πρὸς δὲ τὴν Φραγκοκρατίαν, πρέπει νὰ διαστείλωμεν τοὺς ἐκλελεγμένους καὶ διωρισμένους ὑπὸ τῶν Φράγκων (εἰς τὴν περίπτωσιν δὲ τῆς Κύπρου καὶ κεχειροτονημένους ὑπ' αὐτῶν οὐνίτας) ἀπὸ τοὺς κατὰ κόμας καὶ χώρας κανονικῶς ὑπὸ τῆς ὀρθοδόξου ἀρχῆς κατασταθέντας. Οἱ ἀπὸ Φράγκων οὗτοι πρωτοπαπᾶδες ἐκάλουν ἑαυτοὺς καὶ πρωτοῖερεῖς.

Εἰς σφραγίδα τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ ια' αἰ. (V. Laurent, Le corpus des sceaux de l'Empire Byzantin V₁, L'Église, première partie 1963, N° 136, σ. 109) ἀναγινώσκω:

Λέων Κουβουκλείσιος καὶ πρωτοπαπᾶς τῆς Πόλεως.

Εἰς δὲ τὸν Ἰω. Σκυλίτην (Thurn, σ. 203, 83-84): «ἀποσταλεῖς ὁ πρωτοπαπᾶς τοῦ (ιεροῦ) παλατίου...». Ἡ μαρτυρία ἀνάγεται εἰς τὸ ἔτος 917.

Ὑπάρχουν μνεῖται τοῦ ὅρου πρωτοπαπᾶς, χωρὶς νὰ διευκρινῇται περὶ τίνος ἀκριβῶς ἐπρόκειτο, ὅπως εἰς τὸν Θεόδωρον Πρόδρομον (ιβ' αἰ.) γράφοντα εἰς τὸ Κατὰ ἡγουμένων Γ', 59:

Ἐκεῖνος ἐν(ι) πρωτοπαπᾶς, σὺ δὲ παρεκκλησιάρχης.

Ξενίζει λοιπὸν ἡ ἀντίθεσις τοῦ πρωτοπαπᾶ πρὸς τὸν μοναστηριακὸν ἐκκλησιάρχην. Ἀλλ' ὅτι π.χ. ἡ μονὴ τῶν Βλαχερνῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει εἶχε πρωτοπαπᾶν γνωρίζομεν ἐκ τοῦ κάτωθι σημειώματος: «*Τῇ κ' τοῦ αὐτοῦ (20ῆ Ὀκτωβρίου 1399) ἔλαβε καὶ ὁ πρωτοπαπᾶς τῶν Βλαχερνῶν βούλλαν, ἵνα εὐλογῇσιν Στυλιανὸν καὶ Μαρίαν*», ἑτέραν δὲ βούλλαν, ἄδειαν πρὸς τέλεσιν γάμου, ἔλαβε κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1400 ὁ αὐτὸς (MM, AD II, 1862, σσ. 298, 303-304). «Ὅτι δ' ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς ἀνῆκεν εἰς τὸ πατριαρχεῖον τότε καὶ οὐχὶ εἰς τὸ ἱερὸν παλάτιον, ἐξάγεται ἐξ ἄλλου σημειώματος τῆς 8ης Ἰανουαρίου 1400, καθ' ὃ «*τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἔλαβε βούλλαν ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς τῆς ἁγιοτάτης τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἵνα εὐλογῇσιν...*» (αὐτόθι II, σ. 299).

Κατὰ τὸν ιε' αἰ. ἐν τούτοις μέγας πρωτοπαπᾶς ἐκαλεῖτο ὁ τοῦ ἱεροῦ παλατίου πρωτοπρεσβύτερος. Εἰς τάξιν προβλήσεως ὑπὸ τοῦ βασιλέως τοῦ νέου πατριάρχου, διὰ τῆς ἀπονομῆς αὐτῷ τῆς πατριαρχικῆς ράβδου ἢ τοῦ δεκανικίου λεγομένου, τελουμένης ἐν τοῖς ἀνακτόροις καὶ ἀνεξαρτήτου τῆς χειροτονίας (ἢ ὅποια ἐτελεῖτο μόνον ἐὰν ἐπρόκειτο ἱερομόναχος ν' ἀναχθῇ εἰς τὸν βαθμὸν τοῦ ἀρχιερέως), ἦν παραδίδει ὁ Γ. Σφραντζῆς

εἰς τὸ Chronicon Majus: «ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς τοῦ παλατίου ἐποίει ἐδλογητόν, εἶτα καὶ μικρὰν ἐκτενή» (Ν. Β. Τωμαδάκη, Οἱ Συγγραφεῖς τῆς Ἀλώσεως, σ. 198, στ. 1159-1160). Τὸ ὅτι λέγει τοῦ παλατίου σημαίνει ὅτι τὸν διακρίνει τοῦ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία ἐξηκολούθει νὰ ἔχῃ ἴδιον μέγαν πρωτοπαπᾶν. Καὶ ἡ ὁποία μετὰ τὴν Ἀλωσιν διετήρησε σταθερῶς τὸ ἀξίωμα. Οὕτω π.χ. κατ' Ἰούλιον 1570 συνοδικὴν πράξιν τοῦ πατριάρχου Μητροφάνους περὶ τῆς Μητροπόλεως Μονεμβασίας συνοπογράφει ἀπλῶς διὰ τοῦ τίτλου του καὶ ἀνωνώμως «Ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς τῆς Μεγάλης (τοῦ Χριστοῦ) Ἐκκλησίας» (MM, AD V, 1887, σσ. (175-177). Ὁ Σίλβεστρος Συρόπουλος εἰς τὴν Historia vera unionis non verae (XII, 6, Laurent 552, 25) τὸν ἀνακτορικὸν καλεῖ μέγαν πρωτοπαπᾶν ὡς καὶ ἦτο. Γνωστὸς δὲ ὁ τελευταῖος τοῦ Βυζαντίου πατριάρχης Γρηγόριος τῆς Μαμμῆς, ὁ διατελέσας πρὶν μέγας πρωτοπαπᾶς τῶν ἀνακτόρων (τὰ ἔργα του ἐν τῇ PG τοῦ Migne), ὁ καταφυγὼν πρὸ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὸν πάπαν. Ὁ αὐτὸς Συρόπουλος μαρτυρεῖ τὸν Μητροπολίτην Μολδοβλαχίας ἔχοντα (1438) ἴδιον πρωτοπαπᾶν τῆς Μητροπόλεώς του: «ἦλθε δὲ καὶ ὁ μητροπολίτης Μολδοβλαχίας καὶ ἔφερε καὶ τὸν ἐκεῖσε πρωτοπαπᾶν» (αὐτόθι, App. III, 12, καὶ ἐν τῷ κειμένῳ III, 3: «καὶ ἦλθον ἐνταῦθα (εἰς Κωνσταντινούπολιν) ὁ μητροπολίτης (Μολδοβλαχίας . . .) καὶ ὁ πρωτοπαπᾶς»). Ὅθεν συνάγεται ἀσφαλῆς περίπτωσις ὑπάρξεως πρωτοπαπᾶ ὑπάρχοντος ἀρχιερέως¹. Εἰς ἄλλην ὁμως περίπτωσιν, ὁ Συρόπου-

1. Καὶ τὰ παλαιότερα παραδείγματα εἶναι πολλά: α') 1324, Σεπτ. 19, συνοδικὴ ἀπόφασις πατριάρχου Ἡσαίου (περὶ ἐπισκοπῆς Ἐρισσοῦ) «καὶ ὁ πρωτοπαπᾶς ταύτης ὁ Λάζαρος». MM, AD I, 1860, σ. 114.—β') Κατ' Ἰούλιον 1356 ἐν πατριαρχικῷ ἐγγράφῳ ἀναφέρεται ὁ πρωτοπαπᾶς Ἀνανίας Μιχαῆλ. Αὐτόθι I, σ. 356.— γ') Κατὰ Δεκέμβριον 1357 ὑπογράφεται ὁ πρωτοπαπᾶς Μυριοφύτου Ἰωάννης ὁ Χωρινός. Αὐτόθι I, σ. 374.— δ') Κατὰ Μάιον 1395 εἰς τὸν πρωτοπαπᾶν τῆς μητροπόλεως Μαυροβλαχίας ἡ Μαυρορωσίας ἀνατίθεται ἡ διοικήσις τῆς ἐκκλησίας ἐκεῖνης, ἐκβαλλομένων τῶν ἐκεῖ ψευδειςκόπων. Αὐτόθι II, σσ. 241-245.— ε') Πρωτοπαπᾶς Εὐδρίπου ἀφορισθεὶς ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν ἀναφέρεται κατὰ Σεπτέμβριον 1395. Αὐτόθι II, σσ. 241-245.— ζ') Μητροπόλις Σμύρνης: «Ὁ πρωτοπαπᾶς τῆς ἀγιωτάτης μητροπόλεως Σμύρνης Μιχαῆλ ὁ Μανσταυρηνός», ὑπογραφόμενος τὸν Νοέμβριον 1237. MM, AD IV, 1871, σ. 54.— ζ') Μητρόπολις Μιλήτου: πρωτοπαπᾶδες Μιχαῆλ Νίκης, Κησσιανὸς ἱερεὺς ὁ Εὐγένης (1212-1213), Κωνσταντῖνος Γαβρᾶς (1250), καὶ δευτερεύοντας Ἰωάννην Γαβρᾶν Κωνσταντῖνον ἱερέα Μυρσινιώτης βλέπε MM, AD VI, 1890, σσ. 153, 157, 162, 165, 192.— η') Ἐπισκοπὴ Ἱεροῦ: «ιερεὺς καὶ πρωτοπαπᾶς Λέων Συρόπουλος» (Σεπτ. 1214). MM, AD V, 1887, σσ. 152, 170, 173.— θ') Ἐπισκοπὴ Κῶ: Ἰωάννης ἱερεὺς καὶ πρωτοπαπᾶς, MM, AD V, 1887, σ. 185. Ἀλλὰ πολὺ ἀρχαιότερα μαρτυρία τῶν ἀνωτέρω εἶναι ἡ ἐκ χαρμάματος τοῦ Παρθενῶνος τῆς 24ης Μαρτίου 1041: «Ἐτελεῶθῃ Ἰωάννης πρωτοπαπᾶς, ὁ υἱὸς Πόθου οἰκονόμου . . .». Πρβλ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Τὰ χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος, Ἀθῆναι 1973, σ. 43, Νῦ 56.

λος ὁμιλεῖ περὶ Κερκύρας, ὅπου ὑπῆρχε πρωτοπαπᾶς προϊστάμενος τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου, μὴ ὑπάρχοντος ἐκεῖ ἀρχιερέως (χαρακτηριστικὸν ὅτι τὴν ἐπισκοπὴν δὲν διοικεῖ πρωτοσύγκελλος ἢ ἄλλος τις ὀφφικιᾶλιος τῶν προβαδίζόντων): «Προσῆλθε δὲ τῷ βασιλεῖ (Ἰωάννη Η') ὁ ἐκείσε (Κερκύρῃ) *πρωτοπαπᾶς* μετὰ καὶ ἐτέρων ἱερέων καὶ ἀνέφερον καὶ ἐξήτησαν, ἵνα ὁρίσῃ (ὁ βασιλεὺς) πῶς χορὴ διάγειν αὐτοὺς μετὰ τῶν Λατίνων» (αὐτόθι XI, 3). Πρωτοπαπᾶδες ὅμως προΐστανται καὶ ναῶν, ὥς ὁ πρεσβύτερος Μπριάνιτζος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, τοῦ ὁποίου καὶ ὁ διάδοχος θὰ εἶχε τὸ αὐτὸ ὀφφίκιον (MM, AD II, 1862, σ. 158). Πρωτοπαπᾶν διετήρουν καὶ τὰ Ἀνατολικά Πατριαρχεῖα, τοὐλάχιστον τὰ ἔχοντα ἔγγραμον κλήρον (μὴ ὄντα μοναστήρια, ὥς τὸ τῶν Ἱεροσολύμων): Θεόκτιστος πρωτοπαπᾶς τοῦ Ἁγίου Τάφου, 1174 μ.Χ. (NE 29, 1934, σ. 650) καὶ πρωτοπαπᾶς Ἰωάννης Παναγιώτου Βηθλεέμ, Φεβρ. 1891 (αὐτόθι, σ. 695). Τὴν 5ην Ἰουνίου 1837 ὁ Ἀλεξανδρείας Ἱερόθεος γράφων πρὸς τὸν μητροπολίτην Κρήτης Μελέτιον συνιστᾷ αὐτῷ τὸν πρωτοπαπᾶν τοῦ θρόνου τοῦ Ἀντώνιον, μεταβαίνοντα εἰς Ἡράκλειον, πρὸς διευθέτησιν ὑποθέσεων τοῦ κλίματος Ἀλεξανδρείας¹.

Πολυάριθμα εἶναι τὰ ἔγγραφα εἰς τὰ ὁποῖα ἀναφέρονται *πρωτοπαπᾶδες* τῶν Ἑνετοκρατουμένων ἐλληνορθοδόξων περιοχῶν. Εἰς τина ἐξ αὐτῶν οὗτοι καλοῦνται καὶ πρωτοῖερεῖς. Δὲν πρόκειται ὅμως περὶ τῶν κοινῶν πρωτοπρεσβυτέρων, τῶν τιμῆς ἕνεκεν προβαδίζόντων τῶν συνιερέων αὐτῶν. Διδακτικῇ ἐν προκειμένῳ εἶναι «Γρηγορίου ἐπισκόπου Μεθώνης ἐπιστολὴ ῥηθεῖσα πρὸς τινὰ *πρωτοῖερέα* Χανδάκου (sc. Χάνδακος Κρήτης) περὶ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος». Incipit: «*Τιμώτατε, θεοσεβέστατε, πρωτοπαπᾶ Χανδάκου Κρήτης...*». Ὁ πρὸς δὲν ἀπευθύνεται εἶναι ἄδηλος, πιθανῶς δὲ ζῆ μετὰ τὸ 1400, ὅτε καὶ ἐγράφη τὸ ὥς ἄνω κείμενον², εἰς τὸ ὁποῖον ὁ ἐν Χάνδακι ἐπίσημος τῆς Ἑνετίας ὀφφικιᾶλιος λέγεται ἤδη πρωτοῖερεὺς καὶ πρωτοπαπᾶς. Ἄν οὗτος ἦτο

1. Πρβλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, 'Ο Ἱερόθεος Ἀλεξανδρείας καὶ τὰ ἐν Ἱεραιτέρῳ κτήματι τοῦ Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας (ἐν Κρήτῃ), περ. «Ἀμάλθει» Ε', 1974, σσ. 65-69.

2. Πρβλ. Χ. Ἱ. Παπάζογλου, ἐν ΔΙΕΕ 16, 1962, σσ. 267-272, δημοσιεύοντα τὸ ἐν λόγῳ κείμενον. Ἐν σελίδι 271 περὶ τῶν πρωτοπαπάδων Κρήτης 1381-1467. Σημειωτέον ὅτι ὁ *πρωτοπαπᾶς Κρήτης* ἢ Χάνδακος (Χάνδαξ > Candia > Κρήτη ἦτο καὶ ἡ πόλις, τὸ Μ. Κάστρον ἢ σημερινὸν Ἡράκλειον) δὲν εἶχεν ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν λοιπῶν διαμερισμάτων τῆς Κρήτης (Σητείας, Ρεθύμνης, Χανίων), ὅπου ἤδρευον ἄλλοι πρωτοπαπᾶδες, διοριζόμενοι ἀπὸ τὰς Ἑνετικὰς ἀρχάς. Πρωτοπαπάδων Χάνδακος κατάλογον τῶν ἐτῶν 1379-1523 βλέπε παρὰ Μ. Ἱ. Μανουσάκη, ΔΙΕΕ 15, 1961, σσ. 152-153. Πρὸς διάκρισιν τοῦ εἰς τοὺς διατεταγμένου πρωτοπαπᾶ, Νικητῆς εὐτελεῆς τῶν ἱερέων Μινδρίνος ὁ καὶ Πάγκαλος ἐκ Πάτμου ἔγραψεν ἑαυτὸν *πρωτοπαπᾶς πατριαρχικός*, εἰς χειρόγραφον παραγγελθὲν αὐτῷ ὑπὸ Ἑνετοῦ, τὸν Βατικανὸν κώδικα 1782 (16 Ἰουνίου 1584. Canart).

ἐγγαμος ἢ ἄγαμος ἄδελφον. Συνήθως οἱ πρωτοπαπᾶδες ἦσαν ἐν Κρήτῃ καὶ Ἑπτανήσῳ ἐγγαμοί, ἀλλ' ὑπάρχουν καὶ περιπτώσεις, καθ' ὧς οὗτοι προήγοντο εἰς ἐπισκόπους, ὡς ὁ Ἰωάννης ὁ Πλουσιαδηνὸς *vice protopapa* καὶ κατόπιν πρωτοπαπᾶς Χάνδακος, ὁ μετὰ ταῦτα γενόμενος ἐπίσκοπος Μεθώνης, ὁ ὁποῖος αὐτοκαλεῖται *πρωτοῖερεὺς*¹.

Ἐδῶ νομίζω ὅτι πρέπει ν' ἀναφέρω, ὅτι εἰς τὸ ἐνετοκρατούμενον Ναύπλιον τὸν δέκατον ἔκτον αἰῶνα ὁ Νικόλαος Μαλαξὸς ὠνομάζετο μέγας πρωτοπαπᾶς, ἀσφαλῶς πρὸς διάκρισιν τῶν πρωτοπαπάδων τῆς ὑπαίθρου. Εἰς δὲ τὴν ὑπὸ τοὺς Ἑνετοὺς Τήνον (ὑπαγομένην εἰς τὴν Κρήτην) ἔχομεν τὸν ἐπόμενον αἰῶνα μέγαν πρωτοπαπᾶν καὶ κατὰ χωρία πρωτοπαπᾶδες, πάντας ἐξηρητημένους ἀπὸ τὸν Λατῖνον ἐπίσκοπον Τήνου (Ὅρα Δρόσου Ν. Δρόσου, Ἱστορία τῆς νήσου Τήνου, Ἀθῆναι 1870, σ. 97).

Δὲν δύναμαι ν' ἀποδείξω ὅτι ἡ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία Κρήτης κατὰ τὴν δευτέραν βυζαντινὴν περίοδον εἶχεν ἀνὰ τὰς ἐπισκοπὰς τῆς καὶ τὴν μητρόπολιν πρωτοπαπᾶδες, ἀλλὰ τοῦτο εἶναι αὐτονόητον. Ἐπομένως οἱ Φράγκοι τὸ 1204-1210 καταλαμβάνοντες τὴν Κρήτην εὗρον εἰς τὴν Μητρόπολιν τῆς πρωτοπαπᾶν ὀρθόδοξον, καὶ ἐξώσαντες τὸν τε ἀρχιεπίσκοπον καὶ τοὺς ἐπισκόπους αὐτοῦ, ὑπέταξαν τὸν ἑλληνορθόδοξον κλῆρον ὑπὸ τοὺς πρωτοπαπᾶδες τῆς μητροπόλεως καὶ τῶν τριῶν ἄλλων διαμερισμάτων τῆς Νήσου. Μὲ τὴν διαφορὰν ὅτι τώρα ὁ πρωτοπαπᾶς ἔπαυσε νὰ ἔχῃ τὴν ὀργανικὴν θέσιν ἣν εἶχε πρὶν ἐν τῷ κλήρῳ καὶ κατέστη πιστὸν διοικητικὸν ὄργανον τῆς ἄλλως δυσπιστοῦσης πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους, ἐξ αἰτίας τῆς συμμετοχῆς τῶν κληρικῶν εἰς τὰς κατὰ τῆς Ἑνετίας ἐξεγέρσεις, Γαληνοτάτης. Διότι δὲν ἐννοεῖται κανονικὸς πρωτοπαπᾶς χωρὶς προϊστάμενον ἀρχιερέα, πρὸς τὸν ὁποῖον εἶναι συνδεδεμένα τὰ καθήκοντα του². Οὕτω, παλαιὸν κείμενον ἐξηγεῖ ὅτι «*Ὁ πρωτοπαπᾶς ὅταν ψάλλῃ ὁ ἀρχιεπίσκοπος τὴν λειτουργίαν νὰ εἰστήκῃ ἐπάνω (εἰς) ὅλους τοὺς ἄρχοντας τῆς Ἐκκλησίας καὶ νὰ μεταλαμβάνῃ τὸν ἐπίσκοπον. Ὁμοίως καὶ ὁ ἐπίσκοπος τὸν πρωτοπαπᾶν νὰ τοῦ ἐπιδώσῃ τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ*»³. Καὶ ἄλλα· «*Ὁ πρωτοπαπᾶς ἐκδικὸς καὶ πρῶτος τοῦ βήματος καὶ φέρων τὰ δευ-*

Καὶ εἰς τὴν ἐνετοκρατηθεῖσαν Τήνον ὁ ἐκεῖ Λατῖνος ἐπίσκοπος «*nominava protopapa e il protopsalta*». Πρβλ. Eva Tea, Saggio sulla storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630, Ἑνετία 1913, σ. 1409.

1. Πρβλ. Μ. Manoussakas, Recherches sur la vie de Jean Plousiadéanos (Joseph de Methone) 1429-1500, ἐν *RÉB* XVII, 1959, σσ. 28-51, ἐν σ. 44.

2. Ἐν τῇ Βυζαντινῇ Ἐκκλησίᾳ (καὶ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν) τὰ τῶν ὑπὸ τοὺς Ἑνετοὺς πρωτοπαπάδων Κρήτης καὶ Ἑπτανήσου καθήκοντα ἐτέλουν ἄλλοι ὁφικτάριοι, ὡς ὁ (μέγας) οἰκονόμος ἢ ὁ ἄρχων τῶν ἐκκλησιῶν, ὁ ἄρχων τῶν μοναστηρίων κ.ἄ. Οἱ ἐν Κρήτῃ πρωτοσύγκελλοι ἦσαν πάντως μοναστηριακοί.

3. Παρὰ Darrouzès, Ὀφφίκια, σ. 559.

τερεῖα τοῦ ἀρχιερέως»¹. Ἦτον ἐπομένως εἰς τῶν ἐκδίκων, δικαστῶν (τῶν ἐκκλησιαστικῶν «ἐκδικεῖων», δικαστηρίων) ὁ πρωτοπαπᾶς εἰς τὰς ἐπισκοπὰς καὶ εἶχε προβάδισμα, δὲν ἦσκει διοίκησιν, οὔτε διαχειρίσιν ἢ ἔλεγχον.

Καὶ σήμερον ἀνὰ τὰς μητροπόλεις ὑπάρχουν ἐκκλησιαστικά δικαστήρια εἰς τὰ ὅποια προεδρεύουν ἢ μετέχουν οἱ πρωτοπρεσβύτεροι (ὅπου δὲν ὑπάρχουν βοηθοὶ ἐπίσκοποι). Ἐνῶ δὲ οἱ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας διοικητικοὶ οὗτοι πρωτοπαπᾶδες διωρίζοντο ὑπὸ τῆς Ἑνετικῆς Συγκλήτου, προτεινόμενοι καὶ ἐκλεγόμενοι μεταξὺ τῶν ἀφωσιωμένων εἰς τὴν Γαληνοτάτην καὶ μὴ προσκρουόντων πρὸς τὴν Ρώμην πιστῶν ὑπηκόων «ὀρθοδόξων» (μετὰ δὲ τὸ 1439 πλάσματικῶς ἢ ἀληθῶς δεχομένων τὴν ἑνωσιν), εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ εἰς τὴν διάδοχον αὐτοῦ Τουρκοκρατίαν οἱ πρωτοπαπᾶδες τῶν πατριαρχείων καὶ τῶν ἐπισκοπῶν (καὶ οἱ «προβαλλόμενοι» ὑπὸ τοῦ ὀρθοδόξου βασιλέως τοῦ παλατίου) ἀνεδεικνύοντο δι' ἱερολογίας, «χειροτονίας», σφραγιζόμενοι κατὰ τὴν τάξιν τοῦ Μ. Εὐχολογίου, εἰς τὸ ὅποιον ἀναγινώσκομεν: «*Τάξις ἀκολουθίας εἰς τὸ ποιῆσαι π ρ ω τ ο π ρ ε σ β ὺ τ ε ρ ο ν*»². Εἰς εἰδικὴν εὐχὴν ἀναγινωσκομένην ὑπὸ τοῦ ἀρχιερέως, οὗτος «*προχειρίζεται τὸν εὐλαβέστατον δεῖνα* (ὄνομα) *ιερέα*»³ εἰς πρωτοπρεσβύτερον τῆς ἀγίας τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας», δηλαδὴ τῆς οἰκειάς (ἀρχι)ἐπισκοπῆς. Καὶ λέγει ἐν προκειμένῳ ἡ τάξις: «*Ὁ δὲ μέλλων γενέσθαι π ρ ω τ ο ὡ τ ε ρ εὺς κλίνει τὰ δύο γόνατα ἐπὶ τῆς κορηπίδος ἔμπροσθεν τοῦ ἀρχιερέως. Ὁ δὲ ἀρχιερεὺς (λέγων τὴν εὐχὴν ἐπάγεται:)* «*Εὐλογητὸς Κύριος, ἰδοὺ γέγονεν ὁ ἀδελφὸς ἡμῶν ὁ δεῖνα* (ὄνομα αὐτοῦ) *π ρ ω τ ο ὡ τ ε ρ εὺς τῆς δεῖνος πόλεως*» (ἦν ὀνομάζει) . . . »⁴.

Εἶχε δὲ καὶ ἀναπληρωτὴν ὁ ὀρθόδοξος τῆς πόλεως πρωτοπαπᾶς, ὅστις καὶ ἐκαλεῖτο δευτερεύων: Οὕτως εἰς σφραγίδα τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ ια' αἰ. (Laurent, ἐνθ' ἀνωτ. V₂, σ. 450, N° 1623), ἀναγινώσκομεν:

Κύριε, βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Συμεὼν πρεσβυτέρῳ καὶ δευτερεύοντι.

Ρητῶς ἐξάγεται ἐκ τῆς ὡς ἄνω ἐπιγραφῆς, ὅτι ὁ δευτερεύων ἦτο ἱερεὺς καὶ οὐχὶ δίακονος. Ἐξ ἄλλου ἐπιτάσσεται: «*Ὁ δευτερεύων νὰ κάθεται εἰς τὸν*

1. Αὐτόθι, σ. 569. Οἱ ἐκδικοὶ ἦσαν ἐκκλησιαστικοὶ δικασταί.

2. Ἐκ τοῦ κειμένου φαίνεται ὅτι πρωτοπρεσβύτερος (πρωτοπαπᾶς) = πρωτοῖερεὺς.

3. Δὲν λέγει ἱερομόναχον. Εἰς τὰ πατριαρχικά ἐγγραφα γίνεται ἡ χρῆσις τῶν ρημάτων σφραγίζειν, τελεῖν: «*σφραγίδας τελεῖν καὶ χειροτονίας ὀφφικίων* . . . ἀρχιερεῦσι προσήκει», MM, AD I, 1860, σ. 139.

4. Ὡς καὶ ἐν τῇ χειροτονίᾳ πρεσβυτέρου. Εἰς τὰς τυπικὰς διατάξεις καὶ αἱ νῦν χειροθεσίαι λέγονται καὶ χειροτονίαι, καὶ αὗται δι' ἐπιθέσεως τῶν χειρῶν τελούμεναι.

5. Jacobus Goar, Euchologion, sive rituale Graecorum, Ἐντρία 1730, σ. 238 (De officialibus Ecclesiae).

τόπον τοῦ πρωτοπαπᾶ, ὅταν λείπῃ ὁ πρωτοπαπᾶς»¹. Καί «ὁ δευτερεύων τῶν ἱερέων, εἰσοδεύων τοὺς ἱερεῖς καὶ φέρων τὰ δευτερεῖα τοῦ π ρ ω τ ο π α π ᾶ»². Ἀνῆκον δὲ εἰς τὴν ἔκτην πεντάδα, πάντως ἦσαν χαμηλὰ εἰς τὴν σειρὰν τῶν ὀφφικίων, μέχρι καὶ τοῦ 30οῦ³. Ὅτι πρὸ τῆς Φραγκοκρατίας ἡ μητρόπολις Κρήτης εἶχε πρωτοπαπᾶν καὶ δευτερεύοντα συνάγεται ἐκ τῆς κατ' Αὐγουστον 1118 ὑπογραφῆς: «Δημήτριος εὐτελής ἱερεὺς καὶ δευτερεύων τῆς μητροπόλεως (Κρήτης) . . . ὑπέγραψα» (MM, AD V, 1890, σ. 99). Διὰ τὴν ὑπάρχην δευτερεύων (ἱερεὺς καὶ οὐχὶ διάκονος), ὑπῆρχε καὶ πρωτοπαπᾶς!

Ὡς ἦτο ἐπόμενον, οἱ Ἑνετοὶ διατηρήσαντες τὸν τίτλον τοῦ πρωτοπαπᾶ, διετήρησαν καὶ τὸν τοῦ ἀναπληρωτοῦ του δευτερεύοντος τῶν ἱερέων. Καὶ τὸν μὲν πρῶτον ἐκάλεσαν *prothopara - ae* (λατ.) ἢ *protopara - ae* καὶ ἰταλιστὶ *protopara*, τὸν δὲ δευτερεύοντα *vice protopara*, ἀπλοελληνιστὶ δὲ *πρωτοπαπᾶ βίτζε*, ὡς εὐρίσκομεν καλούμενον τὸν Ἰωάννην Πλουσιαδηνόν, πρὶν ἢ οὗτος καταλάβῃ τὸ πρωτοπαπαδικίον τοῦ Χάνδακος⁴.

Δὲν προτίθεται νὰ παρουσιάσω ἐδῶ τὸ ὕλικόν τὸ ὁποῖον ἔχω συλλέξει περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ πρωτοπαπάδων, διότι τοῦτο βασίζεται μόνον ἐπὶ δημοσιευμένων ἐγγράφων (μὴ γενομένης ἀκόμη ἐρεῦνης τῶν ἐν τῇ Ἑνετικῇ ἀρχεῖῳ ἐγγράφων τῆς Συγκλήτου, ὅπου καὶ αἱ ὁμολογίαι τῶν πρωτοπαπάδων καὶ πρωτοπαλτῶν). Ἐδῶ μᾶς ἀναγκαιοῦν μαρτυρίαι ὅτι πρωτοῖερεὺς καὶ πρωτοπαπᾶς εἶναι τὸ αὐτό, καὶ ὅτι πρωτοπρεσβύτερος καὶ ἀρχιθύτης ἢ πρωτοθύτης εἶναι ὅροι οἱ ὁποῖοι ἤδη ἐχρησιμοποιήθησαν ἐν πρὸκειμένῳ⁵.

1. Παρὰ Darrouzès, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 559.

2. Αὐτόθι, σ. 569.

3. Παλαιὰ μαρτυρία ὅτι ἐπαρχιακαὶ μητροπόλεις εἶχον δευτερεύοντα (ἀναπληρωτὴν τοῦ πρωτοπαπᾶ) εἶναι ἡ περὶ τῆς μητρ. Σμύρνης: Ὁ δευτερεύων τῆς μητροπόλεως Μιχαὴλ ὁ Βαρυπάτης, MM, AD, IV, 1871, σσ. (155-)157. Καὶ τῆς μητροπόλεως Μιλήτου μαρτυροῦνται δευτερεύοντες, ὡς εἶδομεν. Κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους τὸ οἰκ. πατριαρχεῖον ἔχει δευτερεύοντα διάκονον.

4. Πρβλ. Μανούσακян, ἐν REB XVII, 1959, σ. 37, ὅπου τίτλος ἔργου τοῦ Πλουσιαδηνοῦ τοῦτου: «Ἰωάννου τὸ (ἐ)πίκλην Πλουσιαδηνοῦ τάχα καὶ θύτου, ψάλτου τε καὶ ἀρχοντος τῶν ἐκκλησιῶν, π ρ ω τ ο π α π ᾶ δὲ βίτζε Χάνδακος Κρήτης». — Ὁ οὐνίτης πρωτοπαπᾶς Κρήτης Ἰαρίων ὁ Σωτήρχος τὴν 15ην Ἰουλίου 1573 διορίζει ὡς *vice protopara* Χάνδακος τὸν παπᾶ Μιχαὴλ Ἀμορέαν Πρβλ. Κ. Δ. Μέρτζιον, Σταχυολογήματα . . . , «Κρητικά Χρονικά» 15-16, 1961-1962. μέρος Β', σ. 244.

5. Σημειῶσαι, μεταξὺ πολλῶν, ὅτι εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν ὑπῆρχον: πρωτοαπόστολος, πρωτο-μάρτυς, πρωτο-διάκονος (ἀντὶ τοῦ κακοῦ ἄρχιδιάκονος), πρωτο-πρεσβύτερος, πρωτο-ἱερεὺς, πρωτο-παπᾶς, πρωτο-σύγκελλος, πρωτο-διδάσκαλος, πρωτ-ἐκδικος, πρωτο-νοτάριος, πρωτο-ψάλτης, πρωτο-κανόναρχος (ἢ πρωτο-κανο-

Ἐκ τῶν παλαιότερων καὶ γνωστοτέρων πρωτοπαπάδων Κυδωνίας (Χανίων) εἶναι Νικόλαος πρωτοῖερεὺς Καμβαδάτος Κυδωνιάτης¹, ὁ ἐκδούς τὸ 1486 τὴν Βατραχομουαχίαν², ὅπου ἔγραψεν: «ἐμοῦ Λαονίκου Κρητὸς καὶ πρωτοθύτου Χανίων», ἐξελληνίσας τὸ Νικόλαος εἰς Λαόνικος, ὡς ἤδη εἶχε πρὸ αὐτοῦ πράξει ὁ Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἀλώσεως, καὶ τὸ πρωτοπαπᾶς διὰ τοῦ πρωτοθύτης καὶ πρωτοῖερεῦς! Ὁ δὲ τελευταῖος ἐν ἐνεργείᾳ πρωτοπαπᾶς Κυδωνίας (ὁ κατὰ παραχώρησιν τῆς Ἑνετίας) ἐκαλεῖτο Ἀμβρόσιος Γραδενίγος, ἦτο δηλαδὴ ὁ γνωστότατος λόγιος καὶ ἐκδότης³.

Σημειώτεον ὅτι, καθ' ὅσον γνωρίζομεν, ὁ οἶκουμ. πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἱ ἐγγύτερον πρὸς τὴν Κρήτην καὶ ἀναμειγνύομενοι εἰς τὰ πράγματα αὐτῆς πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας⁴ δὲν ἀλληλογραφοῦν ποτὲ πρὸς τὸν πρωτοπαπᾶν Χάνδακος (ἢ τὸν πρωτοψάλτην Χάνδακος), διότι οὗτοι πλασματικῶς μὲν ἀλλ' ἐπισήμως ἐδέχοντο τὴν οὐνίαν, διὰ τῆς παραδοχῆς τοῦ ὄρου τῆς Συνόδου τῆς Φλωρεντίας, καὶ συνεφόρου κατὰ τὰς δημοσίας τελετὰς μετὰ Λατίνων (ἀρχιεπισκόπου καὶ λατινικοῦ κλήρου) Κρήτης.

Ἀντιθέτως ὑπάρχουν πατριαρχικὰ γράμματα πρὸς τοὺς πρωτοπαπάδες Κερκύρας, ὡς τοῦ πατριάρχου Θεοφάνους, κατὰ Δεκέμβριον 1596,

νάρχης) κ.ἀ. Ὁ παπᾶς ἐν συνθέσει: ἀπόπαπας (νῦν ξέπαπας), βουβαλοπαπᾶς κ.ἀ. Πρβλ. Ducange, Gloss. 1096-1101.— Καὶ τὰ σύγχρονα δημῶδη: ταυραμπᾶς ἢ ταυροπαπᾶς, διαολόπαπας, τραγόπαπας καὶ εἰ τι χεῖρον.

Ὡς πρὸς τὰ ἐκ τοῦ ἀρχι- σύνθετα πρβλ. ἀρχιδιάκονος, ἀρχιερέως, ἀρχιεπίσκοπος, ἀρχιμανδρίτης κλπ.

1. H. Noiret, Lettres inédites de Michel Apostolis, Paris 1889, σσ. 31-32.

2. É. Legrand, BH de XV et XVI s. I, 1885, (No 3) σ. 6: «σύνθεσις ἐμοῦ Λαονίκου Κρητὸς καὶ πρωτοθύτου Χανίων», ἀντὶ Κυδωνίας!

3. Τῷ ἀφιερῶθησαν αἱ (Ν. Βουλγαρη) «Ἀκολουθία Σπυρίδωνος τοῦ θαυματουργοῦ (κ.ἀ. τῷ) ἤδη (= τότε) Κυδωνίας πρωτοπαπᾶ καὶ νῦν (1674) ἱεροκλήρι καὶ καθηγούμενῳ . . . Κερκύρας». Πρβλ. L. Petit, BAG, Bruxelles 1926, σ. XIX.— Περὶ τοῦ σοφοῦ τούτου ἀνδρὸς βλ. ἰδίᾳ: Μ. Ἰ. Μανουσάκαν, Ἀλοῖσιος-Ἀμβρόσιος Γραδενίγος (1616 ci. - 1680), EMAAA 5, 1955, σσ. 102-148, καὶ ἐσχάτως: Ἀθ. Καραθανάσην, Ὁ Ἀλ.-Ἀμβρ. Γραδενίγος στὴ Βενετία (1650-1680†), «Θησαυρίσματα» 7, 1970, σσ. 139-150. Ὁ Γραδενίγος οὗτος διετέλεσε κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν τοῦ βίου του βιβλιοφύλαξ τῆς Μαρκανθίας.

4. Ἰδίᾳ οἱ Κρήτες Μελέτιος ὁ Πηγᾶς, Κύριλλος ὁ Λούκαρις, Γεράσιμος Σπαρταλιώτης, Νικηφόρος Κλαροτζάνες, Γεράσιμος Παλλαδᾶς τῶν 15'-16' αἰώνων. Οἱ πατριάρχαι οὗτοι, ὡς Ἀλεξανδρείας (διότι οἱ δύο πρῶτοι διόκησαν καὶ τὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως ἀπένεμον εἰς Κρήτας ἱερομονάχους τὰ ὀφίκρια τοῦ πνευματικοῦ (ἐξομολογητοῦ) καὶ τοῦ πατριαρχικοῦ πρωτοσυνγέλλου. Πρβλ. Ἀγαθ. Νινολάκη, Ἡ πρὸς τοὺς Κρήτας ἀλληλογραφία Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, ἐν Χανίοις 1908, σσ. 50, 76, κ.ἀλ.

ὅπου ἡ προσφώνησις «*Ἐντιμότητε πρωτοπαπᾶ Κερκύρας*»¹ καὶ πατρι-
αρχικὸν γράμμα Κυρίλλου τοῦ Δ' ἀπολυθὲν μηνὶ Ἰουνίῳ 1712 (καθαίρε-
σις τοῦ μητροπολίτου Φιλαδελφείας Μελετίου τοῦ Τιπάλδου), οὗ ἡ ἀρχή:
«*Αἰδεσιμώτατε πρωτοπαπᾶ τῆς Νήσου τῶν Κορυφῶν . . .*»², ὅπου ὁ ἐπί-
σημος τῆς Κερκύρας πρωτοπαπᾶς δὲν εἶναι διὰ τοὺς πατριάρχας «*μέγας*».

Καὶ ὁ Μάξιμος Μαργούνιος ἐπίσκοπος Κυθήρων (Π. Ἐνεπεκίδης,
N° 137, σ. 391) ἔγραψε: «*Τῷ θεοφιλεστάτῳ πρωτοπαπᾶ Κερκυραίων,
πατρὶ ἐν Χριστῷ παναιδεσιμωτάτῳ . . .*» Σημειωτέον ὅτι ἐπιτοπίως μέ-
γας προσεφωνεῖτο πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τοὺς ὀκτῶ ἐτέρους πρωτοπαπᾶδες
τῶν κομῶν καὶ τῶν χωρίων τῆς Κερκύρας³.

2. Ἄλλ', ἂν κατὰ τὸ ἀρχαῖον ἔθος, πρωτοἱερεὺς-πρωτοπαπᾶς ἦτο τῆς
πόλεως (τῆς ἐπισκοπικῆς ἐπαρχίας κατ' ἐπέκτασιν), ὑπῆρχον καὶ πρωτο-
παπᾶδες τῶν ἀγροτικῶν (ἢ νησιωτικῶν) περιοχῶν, οἱ καταχρηστικῶς
κληθέντες μετὰ ταῦτα χωρεπίσκοποι⁴ (χωρὶς νὰ εἶναι οὐδὲ ἄγαμοι οὐδὲ
ἐπίσκοποι, ὥς οἱ παλαιοὶ χωροεπίσκοποι). Οἱ δὲ πρωτοπαπᾶδες Κρήτης
(Χάνδακος, δηλονότι τῆς νῦν περιοχῆς Ἡρακλείου), Σητείας, Ρεθύμνης
καὶ Κυδωνίας ἦσαν (ὥς καὶ οἱ ὅπου ὑπῆρξαν vice-protopara) λειτουργοὶ
διωρισμένοι ὑπὸ τῆς Ἐνετίας, διὰ νὰ προΐστανται τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου,
εἰς χάρον ὅπου ἀπηγορεύετο ἡ ὑπαρξίς ὀρθοδόξου ἐπισκόπου. Τοῦτ' αὐτὸ
συνέβαινε καὶ μὲ τὸν ἐν Κερκύρᾳ μέγαν πρωτοπαπᾶν καὶ τὸν ἐν Ζακύν-
θῳ πρωτοπαπᾶν, εἰς χρόνους καθ' οὓς ἡ Ἐνετία δὲν ἐπέτρεπε καὶ εἰς τὰς
νήσους ταύτας τὴν πλήρωσιν τῶν ἀντιστοίχων ὀρθοδόξων ἐπισκοπῶν⁵.

Αἱ περὶ τῶν βυζαντινῶν πρωτοπαπάδων ἀνὰ τὰς πόλεις καὶ τὴν ὑπαι-
θρον εἰδήσεις εἶναι πάμπολλαι, οὐδὲ πρόκειται νὰ συγκεντρώσω αὐτάς
ἀσκόπως⁶. Δείγματος χάριν φέρω παραδείγματα ἀπὸ τὰ *Acta* τῆς Μ.
Λαύρας (I, 1937):

1. Ἰω. Βελουδοῦ, Χρυσόβουλλα καὶ Γράμματα . . . Βενετία 1893, σσ. 79-92.
2. Κ. Δ. Μέρτζιου, Πατριαρχικά . . . 1556-1702, ἐν Ἀθήναις 1951, σσ. 26-27.
(Πραγματεῖαι τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμος 15, ἀριθ. 4).

3. Ἐρμάννου Λούντζη, Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἐπα-
νήσου ἐπὶ Ἐνετῶν, ἐν Ἀθήναις 1856, ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ, σσ. μδ'-με', καὶ ἐν σσ. 102-103.

4. Βλέπε περαιτέρω. Τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1661 ἐξηκολοῦθε νὰ υπογράφεται ὁ
«*Θεοδόσιος Φλώρος μέγας πρωτοπαπᾶς πόλεως καὶ νήσου Κερκύρας*» καὶ
τὸ 1635 ὁ Γρηγόριος Φλώρος. Πρβλ. Legrand, BH du XVII s. III, 1895, σσ. 369,
472-473.

5. Λούντζη, ἐνθ' ἄνωτ. Ἡλία Τσιτισέλη, Κατάλογος πρωτοπαπάδων
Κερκύρας, ἐν περ. «*Μοῦσαι*» Ζακύνθου 17, 1909, φ. 398 (τῶν ἐτῶν 1367-1793).

6. *Πρωτοπαπᾶδες χώρας* (κομῶν), συναντῶνται ἐν τῇ μητροπόλει Σμύρνης διά-
φοροι. Ἐκτός τοῦ «*Γεωργίου Καρωνίτου χώρας Μουρμούντων*» (1275-1276), «*Ὁ πρω-*

α') Δημήτριος πρωτοπαπᾶς τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Θεοτόκου τῆς Θεσσαλονίκης τὸ ἔτος 897 (1, 30).

β') Λέων υἱὸς τοῦ μακαρίτου (...) πρωτοπαπᾶ, τοῦ ἔτους 1013 (17, 63).

γ') «Νικόλαος (πρωτο)παπᾶς . . . ὑπέγραφα ἰδίᾳ χειρῶν, τοῦ ἔτους 1018 (20, 38).

Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ Ἀκτα τῆς μονῆς Ἑσφιγμένου (J. Lefort, 1973) ἔχομεν ἀναλόγους μαρτυρίας: «Κυριακὸς πρωτοπαπᾶς ἀπὸ χωρίον Καρβεᾶ . . . μαρτυρῶν ὑπέγραφα» (4, 29) τοῦ ἔτους 1078 μ. Χ. «ἐν ἱερεῦσι Δημήτριος καὶ πρωτοπαπᾶς Χρυσονπόλεως» (28, 2), τοῦ ἔτους 1387.

Ὅτι δ' ὑπῆρχον καὶ εἰς τὴν ὑπαίθρου Κρήτην, ὥς ἐν συνεχείᾳ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν¹ καὶ σήμερον, πρωτοπαπᾶδες, οἱ κατ' ἐξουσιεδότησιν χορηγοῦντες τὰς ἀδείας γάμων κ.ἄ. τοῦ ἐλλείποντες ἐπισκόπου ἔργα ἐπιτελοῦντες, ἐπὶ τούτῳ—κατὰ τὰ φαινόμενα—χειροτονηθέντες ἢ χειροθετηθέντες, ἢ δι' εὐεργετηρίου γράμματος ὀρθοδόξου ἐπισκόπου ἔξω τῶν ὁρίων τῆς Κρήτης διαμένοντες, δῆλον γίνεται ἐκ τῶν κατωτέρω:

Ἐξ ἐπιγραφῶν τοῦ 18^{ου} αἰῶνος ἐπὶ ὀρθοδόξων ναυσίων τῆς Κρήτης:

α') 1323 μ.Χ. «διὰ συνεργίας καὶ κόπου ἱερέως τοῦ Νεστόρου (= Νέστορος) τοῦ πρωτοπαπᾶ, ἐν ναφ' Ἀγίου Γεωργίου Ἀνδρῶν Σελίνου².

β') 1331-1332 μ.Χ.: «Νικηφόρος ἱερεὺς π ρ ω τ ο π α π ᾶς» ἐν ναφ' Παναγίας Κακοδικίου Σελίνου³.

γ') Ἀδήλου ἔτους (18^{ου} αἰ.): «Γεωργίου ἱερέως . . . π ρ ω τ ο π α π ᾶ <καὶ τῆς> συμβίου Εἰρήνης», ἐν ναφ' Ἀγίου Γεωργίου τοῦ ὁμωνύμου χωρίου Ρεθύμνης⁴.

Οἱ τρεῖς οὗτοι εἰς ἀπλᾶ χωρία τῆς ὑπαίθρου ἱεουργοῦντες ὀρθόδοξοι πρωτοπαπᾶδες ἦσαν προφανῶς ἑγγαμοὶ (ἱερεῖς καὶ οὐχὶ ἱερομόναχοι),

τοπαπᾶς χώρας Κονκούλης, Γουδέλης ὁ Καταγάλων . . . », MM, AD IV, (165-)166. «Ὁ εὐτελής ἱερεὺς καὶ πρωτοπαπᾶς χώρας Γενικοῦ, Κωνσταντίνος Μακρός» 1283, κατ' Ἰαννουάριον, αὐτόθι, σσ. (269-)270. Καὶ τὶς «εὐτελής ἀναγνώστης Γεώργιος, υἱὸς τοῦ (μὴ ὀνομαζομένου) πρωτοπαπᾶ», κατὰ Δεκέμβριον 1246, αὐτόθι, σσ. (204-)205. Παρὰ τοὺς πρεσβυτέρους - πρωτοπαπᾶδες τούτους τὼν κομῶν, ἢ μητρόπολις Σμύρνης εἶχεν ἰδίους ὀφφικιαλίους πρωτοπαπᾶδες, ὥς ὁ ὑπογραφόμενος τὸν Νοέμβριον 1237 «ὁ πρωτοπαπᾶς τῆς ἁγιωτάτης μητροπόλεως Σμύρνης Μιχαὴλ ὁ Μανυσταυρηνός», ἐν MM, AD IV, 1871, σσ. (52-)54.

1. Ὅρα τοὺς πρωτόπαπαν Σφακίων κατὰ τὴν ἐπανάστασιν Δασκαλογιάννην (1570) καὶ τὸν πρωτόπαπαν Σφακίων Γεώργιον Μοράκην κατ' ἐκείνην τοῦ 1821 ἐξ. καὶ πολλοὺς ἄλλους κατ' ἐπαρχίας καὶ κόμας.

2. G. Gerola, Monumenti Veneti nell'isola di Creta, IV, 1932, σσ. 443 - 444.

3. Αὐτόθι, σσ. 462, 463.

4. Αὐτόθι, σ. 475. Ἄλλους πρωτοπαπᾶδες ὁ Κ. Δ. Μέρτζιος, Σταχυολογήματα, ἐνθ' ἄνωγ.

τοῦ τρίτου μάλιστα ἡ ἐπιγραφὴ ἀναφέρει καὶ τὴν συμβίαν, καὶ προφανῶς ἄσχετοι πρὸς τοὺς πρωτοπαπᾶδες Κυδωνίας (Χανίων) ἢ Ρεθύμνης, τοὺς ἀσκοῦντας κατὰ παραχώρησιν τῆς Ἑνετίας, ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν. Τοῦτο συνηγορεῖ εἰς τὴν κατὰ παράδοσιν διατήρησιν τοῦ θεσμοῦ τῶν τῆς ὑπαίθρου πρωτοπαπᾶδων τῆς βυζαντινῆς περιόδου. Ἄλλωστε ἡ πληθὺς τῶν ναῖσκων τῆς Δυτικῆς Κρήτης ὀφείλετο εἰς τὰς ὀρθοδόξους φεουδαρχικάς οἰκογενείας, αἱ ὁποῖαι (15'-15' αἰ.) ἀνήγειραν κατόπιν καὶ τὰ ὀρθόδοξα μοναστήρια τῆς Νήσου. Εἶχον δὲ τὴν δυνατότητα οἱ φεουδάρχαι ἐκεῖνοι, διατηροῦντες σχέσεις πρὸς τὰς μεγάλας ὀρθοδόξους προσωπικότητας τῆς ἐποχῆς τῶν ν' ἀναδεικνύουν τοὺς ἐφημερίους τῶν χωρίων τῶν (δηλονότι τῶν φεοῦδων τῶν) εἰς πρωτοπαπᾶδες.

Εἰς αὐτὴν τὴν ἀγροτικὴν κατηγορίαν τῶν πρωτοπαπᾶδων φαίνεται ν' ἀνήκη καὶ ὁ Νικόλαος Κατελάνος ἐκ Χανίων, τοῦ ὁποίου τὴν 24ην Δεκεμβρίου 1713 μαρτυρεῖται ἡ συμβία καὶ ὁ υἱὸς Ἰωάννης¹. Τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοπαπᾶ ἐλέγετο *πρωτοπαπαδίκιον*. Εἰς συνοδικὸν γράμμα τοῦ πατριάρχου Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως, ἀπολυθὲν κατὰ Φεβρουάριον 1632 πρὸς τὸν κλῆρον καὶ τὸ πλήρωμα τῶν νήσων Ζακύνθου καὶ Κεφαλληνίας, περὶ προβιβασμοῦ τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῶν εἰς ἀρχιεπισκοπὴν ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Νικόδημον Μεταξᾶν καὶ ἀπαγορεύσεως ἀντιποιήσεως δικαίων αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ πρωτοπαπᾶ Ζακύνθου, ἐπὶ ποινῇ ἀφορισμοῦ, κατόπιν ἀποφάσεως ληφθείσης τῇ συγκαταθέσει τῶν Ἑνετῶν (παρ' ὧν τέως ἦντλει τὴν ἐξουσίαν τὸν ὁ ἐν λόγῳ πρωτοπαπᾶς)², ἀναγινώσκομεν: «Ὁ δὲ πρωτοπαπᾶς, ὁ νῦν καὶ ὁ ἐσόμενος, τῇ τοῦ πρωτοπαπαδικίου ἐνεργείᾳ ἀρκοῦμενος, παύσεται πάσης αὐθαδείας, μηδεμίαν ἐξουσίαν ἔχων... δικαιώματα λαμβάνειν ἢ διαζύγια διδόναι ἢ ἄδειαν τῶν συνοικεσίων παρέχειν ἢ ἐκφώνησιν ἀφορισμοῦ ἢ κρίνειν τὰς ἐκκλησιαστικὰς κρίσεις ἢ ἀργεῖν καὶ ἀφορίζειν τινὰ ἢ ἄλλο τι πράττειν ἐξουσίας καὶ ἐπισκέψεως δεόμενον . . . » (MM, AD V, 1887, σσ. 74-76, ἐν σ. 75). Ἐκ τοῦτου συνάγονται καὶ τὰ ἑξῆς δύο:

α') Ποῖα ἀρχιερατικὰ δικαιώματα ἥσκει ὁ ὑπὸ τοὺς Ἑνετοὺς πρωτοπαπᾶς, καὶ

β') ὅτι τοῦ ἑξῆς διετῆρει τὸ *πρωτοπαπαδίκιον*, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἔχειν τὸ προβάδισμα τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου, κατὰ τὸ ἔθος καὶ τὴν πρᾶξιν τῆς Μ. Ἐκκλησίας.

Ὡς πρὸς τὸ *πρωτοθύτης* ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ πρωτοπαπᾶ ἢ πρωτοπρεσβυ-

1. Κ. Δ. Μέρτζιος, Ὀνομαστικὸς κατάλογος τῶν ἐν Σούδα Κρητῶν τοῦ 1713, «Κρητικὰ Χρονικά» 9, 1956, σσ. 20-26, ἐν σ. 26.

2. Ἐξεδόθη ὑπὸ Κ. Ν. Σάθα, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, ἐν Ἀθήναις 1868, σσ. 282-284 (τὸ πρῶτον).

τέρου, τοῦτο εἶναι ἀνάλογον πρὸς τὸ ἀρχιθύτης > ἀρχιερεὺς. Αἱ δὲ λέξεις αὗται ἀνήκουν εἰς μακρὰν σειρὰν λέξεων-ὄρων αἱ ὁποῖαι εἶναι διακοσμητικαὶ ἀπλῶς, ἀλλ' οὐχὶ τῆς ἐπισήμου πολιτικῆς ἢ ἐκκλησιαστικῆς ὁρολογίας, καὶ εἴτε ἐλήφθησαν ἐκ τῆς ἀρχαίας (Αὐσονάρχης, παντάναξ, κρατάρχης ἐπὶ βασιλείᾳ) ἢ ἐπλάσθησαν κατὰ τοὺς νόμους αὐτῆς ὑπὸ τῶν ποιητῶν καὶ συγγραφέων. Ἄλλ' οὐδεὶς ποτε ἐχειροτονήθη ἀρχιθύτης ἢ πρωτοθύτης¹.

3. Ἐρχομαι ἤδη εἰς τὸν ὄρον *πρωτοπρεσβύτερος*². Οὗτος νῦν εἶναι ψιλὸς τίτλος, ὥς εἶναι καὶ τὰ ὀφείκια τοῦ οἰκονόμου, τοῦ σακελλιώonos κἄ. καὶ αὐτὸς ὁ τίτλος τοῦ ἀρχιμανδρίτου (= ἡγουμένου μονῆς), ὃς ἀπονέμεται διὰ χειροθεσίας καὶ εἰς νεοκόπους ἱερομονάχους οὐδέποτε ἡγουμενεύσαντας οὐδὲ μέλλοντας ἡγουμενεύσαι, ἐν ταῖς πόλεσι δὲ ἐφημερεύοντας καὶ ἐπιδιώκοντας θρόνους. Τὴν ἀρχαίαν τάξιν ἐν τούτοις τηρεῖ τὸ "Ἁγίον Ὅρος, καὶ ἀπονεμομένους τυχὸν τοὺς ἐν λόγῳ τίτλους ὑπὸ τῶν ἔξω αὐτοῦ ἀρχιερέων μὴ ἀναγνωρίζον αὐτούς. Ἐπομένως νῦν ὁ πρωτοπρεσβύτερος, ἔγγαμος ἱερεὺς σταυροφόρος ἢ οὐ, οὐδὲν πρωτοπαπάδίκιον ἔχει, εἰμὴ τὸ ἡγεῖσθαι τῶν συμπρεσβυτέρων αὐτοῦ συλλειτουργούντων. Ἄλλ' ὅτι ἦτο ὁ πρωτοπρεσβύτερος πρωτοπαπᾶς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας ἢ τοῦ ναοῦ, οὐδεὶς ἀμφιβάλλει³. Καὶ περὶ μὲν τοῦ ἀξιώματος τούτου ὑπάρχει ἤδη βιβλιογραφία, εἰς τινα μάλιστα δημοσιεύματα συμφύρονται αἱ πολυάριθμοι παραπομπαὶ καὶ τὰ χωρία, ἀδιακρίτως τῶν πρωτο-

1. Οἱ ὅροι οὗτοι ἐπικοὶ εἰς ἐπιγράμματα (ἐμμετρα) καὶ ἐπιγραφάς. Τὸ 1407 συναντᾷ Νικόλαος Σουράκης πρωτοπαπᾶς χώρας Σινοπόλεως ἐν Καλαβρία (Ἑλλ. Βαλ. κωδῆξ 1863). Τὴν 18ην Μαΐου 1583 ὑπογράφεται ἐν ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Καρδινάλιον Σιρλέτον ὁ ἱερεὺς Ἐμμανουὴλ Ἀκκίδας καὶ πρωτοθύτης ὁ Κολασσαεὺς ἐκ μητροπόλεως Μεσσήνης τῆς Σικελίας. Πρβλ. Χ. Γ. Πατρινέλην, ΕΜΑΑΑ 17, 1967, σσ. 81-82.—Τὴν 12ην Αὐγούστου 1630 ὑπογράφεται Νικόλαος Φιλάρετος πρωτοθύτης Ρυθῆμνης (δηλονότι ὁ πρωτοπαπᾶς). Βλ. Legrand BH du XVII s. III, 1895, σ. 169. Ἀνάλογος ὅρος εἶναι καὶ τὸ ἱσεπίσκοπος (περὶ τοῦ Ἡλάρωνος Κιγάλα, εἴτα ἀρχιεπισκόπου Κύπρου), παρὰ Legrand, αὐτόθι, σ. 333.

2. Πρβλ. Κ. Μ. Ράλλη, Περὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἀξιώματος τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου, ΠΑΑ 11, 1936, σσ. 98-106.—Πρεσβυτέρου Ἰωάννου Ράμφου, π.θ., Τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐν Ἀθήναις 1952 (ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περ. «Ἐκκλησία» τοῦ ἔτους 1947).

3. Ὅτι *πρωτοπρεσβύτερος* καὶ *πρωτοπαπᾶς* ἐν ταῖς μητροπόλεσιν ἦτο ταυτόν, δηλοῦται καὶ ἐκ τοῦ ἑξῆς. Μεταξὺ Μαρτίου 1275 καὶ Ἰουνίου 1276 ὑπογράφεται τὸ αὐτὸ πρόσωπον: «Ὁ ἱερεὺς καὶ νομικός καὶ *πρωτοπρεσβύτερος* χωρίου Μουρμούντων, Γεώργιος ὁ Καραωνίτης τὸ παρὸν ... γράψας ὑπέγραψα», MM, AD IV, 1871, σσ. (170-)171 καὶ (171-)172.—«Ὁ εὐτελής ἱερεὺς *πρωτοπαπᾶς* χώρας Μουρμούντων Γεώργιος ὁ Καραωνίτης τὸ παρὸν ἐγγραφον γράψας ὑπέγραψα», αὐτόθι, σ. 174.

παπάδων (τῶν ἐν ἐλλείψει ἀρχιερέων εἰς τὰς φραγκοκρατούμενας ὀρθοδόξους περιοχάς) πρὸς τοὺς ὁμωνύμους κατὰ πόλεις, κώμας, χωρία, καὶ πρὸς τοὺς χωρεπισκόπους, ἐγγάμους τε καὶ ἀγάμους. Εἰς ταῦτα δ' ὠθεῖ ἡ ἀμεθοδία, ἡ ἑλλειψίς ἱστορικῆς καταρτίσεως τῶν γραφόντων καὶ τὸ ἀμήχανον πρὸ τοῦ πλήθους τῶν μαρτυριῶν.

Κατὰ τοὺς παλαιολογεῖους χρόνους σπανιωτάτη ἦτο ἡ χρῆσις τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου ἐπὶ *καθηγουμένον* ¹.

Θὰ ἦτο ἄσκοπος καὶ θ' ἀπῆτει μακρὰν διαπραγμάτευσιν ἡ τακτοποίησις τοῦ ὅλου θέματος τῶν πρωτοπρεσβυτέρων, καὶ ἡ ἀπαριθμησις τῶν ἑκατοντάδων μαρτυριῶν περὶ αὐτῶν ἀνὰ πόλεις καὶ ἐπισκοπὰς ἢ ἀνὰ ἐπαρχίας. Διὸ καὶ προτιμῶ νὰ διαστείλω περαιτέρω τοὺς πρωτοπαπᾶδες τοὺς ὑπὸ τοὺς Φράγκους καὶ ἐξ αὐτῶν ἀρυομένους τὴν ἐξουσίαν, οἵτινες καὶ ἦσαν πλασματικοὶ ἢ ἀληθεῖς οὐνῆται, καὶ τοὺς χωρεπισκόπους μὴ ἐπισκόπους, ὄντως δὲ πρωτοπρεσβυτέρους.

Ἐξ ἀρχῆς ἡ διαφορὰ τῶν συνήθων κατὰ παράδοσιν ὀρθοδόξων πρωτοπρεσβυτέρων πρὸς τοὺς πρωτοπαπᾶδες (Κρήτης, Ἑπτανήσου) εἶναι καὶ ἄλλως βασικῶς ἐμφανής: Οἱ μὲν πρωτοπρεσβύτεροι ἐλάμβανον τὸ ἀξίωμα ἢ *officium* διὰ χειροθεσίας ὀρθοδόξου ἀρχιερέως. Ἐνῶ οἱ πρωτοπαπᾶδες ἐλάμβανον τὸ ἀξίωμα δι' ἀποφάσεως τῆς Ἑγερτικῆς ἀρχῆς καὶ δὴ ἐπικυρώσεως τοπικὴν ἐκλογὴν ὑπὸ Λατίνων πολιτικῶν καὶ στρατιωτικῶν πολ- λάκις ἀξιοματούχων (*Duca di Candia, rettori, provveditori* κλπ.), ἐνεδύοντο δὲ εἰδικὴν στολὴν, καὶ—ὅπερ τὸ πλέον ἀξιοσημεῖωτον—ἦσαν *prima Veneziani fedeli alla signoria e poi Cristiani (ortodossi)*. Ἰδοὺ τὸ παράδειγμα. Ἀντὶ ἐκλεγέντος (αἰρετικοῦ) τινος (= ὀρθοδόξου) πρωτοπαπᾶ, ἡ Σύγκλητος τῆς Ἑνετίας τὴν 26ην Ἰουνίου 1452 ἐπικυροῖ τὴν ἐκλογὴν τοῦ ἱερέως Μάρκου Παυλοπούλου ὡς πρωτοπαπᾶ Χάνδακος (Κρήτης) μὲ τὸ ἐξῆς σκεπτικόν: «*Cum dominium nostrum cognoscens quanti momenti et importantiae ad statum nostrum sit officium protopapatus* (= πρωτοπαπαδίκιον) *Candide . . . elegerit prothopapam venerabilem virum, papam Marcum Paulopulum, loco prothopape Candide defuncti, tamquam virum catholicum et predicatorem unionis* (Florentiae 1439), *senem, literatum et statui nostro fidelissimum . . .*» ².

1. Πρωτοπρεσβύτερος ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ *καθηγουμένου*: «Λεόντιος μοναχὸς καὶ πρωτοπρεσβύτερος . . . Πάτμου», ὑπογραφόμενος τὴν 23ην Σεπτεμβρίου 1157, MM, AD V, 1887, σ. 108. Παραλλήλως ὑπῆρχε (καὶ ἐξ ἐγγάμων ἱερέως): «Κωνσταντίνος πρωτοπαπᾶς τῆς αὐτῆς νήσου Πάτμου», αὐτόθι, σ. 116.

2. Documents inédits . . . de 1380 à 1485 par Hip. Noiret, Paris 1892, σσ. 436-437, ὅπου καὶ ἡ συνέχεια τοῦ ἐγγράφου. Ἐπὶ τοῦ θέματος πρβλ. καὶ τὸν Μ. Ἰ. Μα-

Τὸ δεύτερον περιστατικὸν ἀφορᾷ εἰς τὸν πρωτοπαπᾶν Κερκύρας. Ὁ ἐκτελεγμένος οὗτος Ἀλέξανδρος Φλώρος ἐν ἔτει 1574 ὑπεγράφετο «ὁ θεοφιλέστατος χωρεπίσκοπος Κερκύρας», ὡς καὶ προκάτοχος αὐτοῦ Λ. Παρτουρός. Οἱ Κερκυραῖοι ἐξήτησαν τὸ 1582 ἀπὸ τὴν Ἑνετίαν τὴν ἐπίσημον ἀναγνώρισιν τοῦ τίτλου τοῦ χωρεπισκόπου, ἀλλ' ἡ Σύγκλητος δὲν συνήνεσε, θεωρήσασα τὸν νεωτερισμὸν ἐπικίνδυνον (διότι ἀπὸ χωρεπισκόπου θὰ ἦτο δυνατόν νὰ ἐκλεγῇ μεταγενεστέρως καὶ ἐπίσκοπος!). Ἐδέχθη ὁμως τὸν ἐξῆς τίτλον διὰ τὸν ἐν λόγῳ Ἀλέξανδρον: «*Μέγας πρωτοπαπᾶς Κερκύρας, ἐλέω θεοῦ καὶ χάριτι τῆς γαληνοτάτης Βενετικῆς αἰθεντείας*»¹.

Τὸ τρίτον περιστατικὸν ἀνάγεται εἰς πλαστογραφίαν διαπραχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Ἀμβροσίου Γραδενίγου, πρωτοπαπᾶ Κυδωνίας πρὸ τῆς ἀλώσεως τῶν Χανίων κατ' Ἰούνιον 1645, ὅστις γέρων ἤδη τὸ 1672 εἰς αἰτησίῳ του πρὸς τὸν δόγην τῆς Ἑνετίας ἔγραψε περὶ ἑαυτοῦ «*della città di Canea, ove godevo la carica dell'arciprete con titolo di corepiscopo*»². Δηλονότι ἰσχυρίσθη ὅτι ἦτο (ἀρχι-)πρωθιερεὺς μετὰ τοῦ τίτλου τοῦ χωρεπισκόπου εἰς Κυδωνίαν! Ἀλλ' οὐδεὶς οὐδέποτε, καὶ βεβαίῳ τοῦτο κατηγορηματικῶς, ὀνομάσθη ἢ ἀνεγνωρίσθη ἢ ἀνεδείχθη ἐν Κρήτῃ εἴτε κατὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν εἴτε γενικῶς ἀπὸ τοῦ 961 μ.Χ. μέχρι σήμερον χωρεπίσκοπος. Ἀσφαλῶς ὁ Ἀμβρόσιος Γραδενίγος ἦτο ὀρθόδοξος ἐξ ὀρθοδόξου οἰκογενείας προελθὼν, ἀλλὰ γενόμενος πρωτοπαπᾶς Κυδωνίας προσεχώρησεν εἰς τὴν οὐνίαν, αὐτὸς καὶ τὰ τέκνα του. Ἰερέα ἀσφαλῶς εἶχε χειροτονήσει αὐτὸν ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος (ἐξω τῆς Κρήτης), ἀλλὰ τὸ ἀξίωμα τοῦ πρωτοπρεσβυτέρου, τὸ *protoparatus* ἢ πρωτοπαπαδίκιον, ἔλαβεν ἀπὸ τὴν Ἑνετικὴν πολιτικὴν ἀρχήν, προτάσει τῶν Ἑνετικῶν ἀρχῶν Χανίων. Οὐδεὶς ὀρθόδοξος ἀρχιερεὺς τὸν ἀνήγαγεν εἰς χωρεπίσκοπον.

Ταῦτα νομίζω εἶναι ἀρκετὰ διὰ νὰ διακρίνωμεν τὸ *πρωτοπαπαδίκιον* καὶ τοὺς (μικροὺς ἢ μεγάλους) *πρωτοπαπαδες* Κρήτης (Χάνδακος, Σητείας, Ρεθύμνης καὶ Κυδωνίας) καὶ Ἑπτανήσου (Κερκύρας, Ζακύνθου) ἀπὸ τοὺς χειροθετηθέντας ἢ δι' εὐεργετηρίου γράμματος ἀναγνωρισθέντας *πρωτοπρεσβυτέρους* καὶ *πρωτοπαπαδες* τῆς τε ὑπαίθρου τῶν αὐτῶν περιοχῶν καὶ τῆς ἄλλης μὴ φραγγοκρατουμένης Ἑλλάδος, τοὺς ὑπὸ ὀρ-

νοῦσακαν, Μέτρα τῆς Βενετίας..., ΕΕΒΣ 30, 1960-1961, σ. 127, καὶ τὰ ἐκεῖ διαλαμβανόμενα.

1. Πρβλ. προχείρως Κ. Μ. Ράλλη, ΠΑΑ 11, 1936, σσ. 104-105 καὶ σ. 105 σημ. 1, ὅπου καὶ ἡ ἄλλη βιβλιογραφία.

2. Πρβλ. Μ. Ἰ. Μανούσακαν. ΕΜΑΑ 5, 1955, σ. 129, ὅπου καὶ τὸ σχετικὸν ἔγγραφον. Εἰς ἄλλο ἔγγραφον ἐν Legrand, BH du XVII s. III, 1895, σ. 346 λέγεται Alvise Gradenigo *protopapa*.

θοδόξων ἀρχιερέων τιτλοφορηθέντας, καὶ τὸ *πρωτοπαπαδικίον* αὐτῶν. Ἐτερον ἐκάτερον. Οἱ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν διορισθέντες πρωτοπαπᾶδες δὲν εἶναι πρωτοπρεσβύτεροι.

Σημειωτέον ὅτι τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον διώριζεν ἐν Κρήτῃ, μετὰ τὴν Σύνοδον τῆς Φλωρεντίας καὶ τὴν ψευδοένωσιν (1439) *ἐπιτρόπους* τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, οἱ ὅποιοι προΐσταντο τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου, ὧν καὶ τὰ ὀνόματα καὶ τὴν δρᾶσιν γνωρίζομεν, ἀλλὰ τὸ θέμα τοῦτο ἐξέρχεται τῶν ὁρίων τῆς παρουσίας μελέτης ¹.

4. Καὶ ἦδη ἐρχόμεθα εἰς τὸ θέμα τῶν *χωροεπισκόπων* ἢ *χωρεπισκόπων*. Καὶ τὸ θέμα τοῦτο εἶναι μέγα καὶ συγκεχυμένον ². Καὶ κατ' ἀρχὰς πρέπει νὰ διαχωρισθῇ πρὸς τὸ θέμα τῶν ἐν Κύπρῳ χωροεπισκόπων ὑπὸ τοὺς Λατίνους, οἵτινες καὶ ἐχειροτονοῦν αὐτοὺς (μὴ ὄντας ἐπομένως ὀρθοδόξους), ὥστε οὐδ' ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος, σταλεῖς εἰς Κύπρον διὰ νὰ ἐνώσῃ τοὺς Κυπρίους πρὸς τὸ Οἶκουμ. Πατριαρχεῖον κατὰ τὴν πρώτην δεκαετηρίδα τοῦ 15^{ου} αἰῶνος, ἠδυνήθη νὰ πράξῃ τοῦτο ³. Ἡ ἀναγκαστικὴ αὕτη

1. Καὶ θέλομεν πραγματευθῇ τοῦτο ἰδιαίτερος.

2. Ὁ συμβουλευόμενος τὰ σχετικὰ ἄρθρα τῶν Ἐγκυκλοπαιδείων μας (MEE, OHE) θὰ ἴδῃ μετὰ θλίψεως ὅτι οἱ ἐκεῖ διαπραγματευθέντες τὰ θέματα περὶ χωρεπισκόπων ὁμιλοῦν ἢ περὶ τοῦ ἀρχαίου θεσμοῦ μόνον, ἢ μόνον περὶ τῶν ἐν τῇ Λατινικῇ Ἐκκλησίᾳ κρατούντων, οὐδὲ γρὺ ἀναφερομένου διὰ τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν. Διὰ τὸ θέμα παλαιὰ βασικὴ μελέτη ἡ τοῦ F. Gillmann, Das Institut der Chorbischöfe im Orient; historisch-kanonische Studie, 1903 (Veröffentlichungen aus dem Kirchenhistorischen Seminar II, 1). Εἶτα ἔγραψεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, Περί χωρεπισκόπων καὶ τιτουλαρίων ἀρχιερέων ἐν τῇ Ὀρθοδόξῃ Ἐκκλησίᾳ, περ. «Ἐκκλησία» 13, 1935, σσ. 57-60, 65-66 καὶ 73-75 (καὶ ἀνάτυπον. Ἡ μελέτη ἐγράφη διὰ νὰ στηρίξῃ ὠρισμένην σύγχρονον θέσιν). Ἡ σπουδαιότερα μελέτη, συστηματικῶς ἀγνοουμένη ἀπὸ τοὺς μελετητάς (μὴ ὑποψιζομένους ἐκ τοῦ τίτλου τοῦ βιβλίου): Περί ἀπολελυμένων χειροτονιῶν, καὶ περὶ χωρεπισκόπων, τιτουλαρίων καὶ βοηθῶν ἐπισκόπων, ἐν σσ. 370-389 τοῦ βιβλίου τοῦ αἰμν. Παναγώτου Η. Πουλίτσα, Σχέσις Πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἰδίᾳ ἐπὶ ἐκλογῆς ἐπισκόπων. Εἰσηγητικὴ ἐκθεσις πρὸς τὸ Συμβούλιον Ἐπικρατείας. Τεύχος Α', ἐν Ἀθήναις 1946, 89, σσ. η' + 391 (ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὥς ἂνω ὑποθέσεως δι' ἣν ἔγραψεν ὁ Χρυσόστομος Ἀθηνῶν). Ὀλίγα τινα, κατὰ Gillmann, εὐρίσκει τις παρὰ Β. Στεφανίδη, Ἐκκλ. Ἱστορία, Ἀθῆναι 1948, σ. 87. Πλείονα εἰς τὴν διατριβὴν τοῦ Ἰωάννου Δ. Ζηζιούλα, Ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ θείᾳ Εὐχαριστίᾳ καὶ τῷ ἐπισκόπῳ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας, ἐν Ἀθήναις 1965, σσ. ιγ' + 213, ἐν σσ. 73-76 (περὶ τοῦ θεσμοῦ τῶν χωρεπισκόπων, οὓς δέχεται μέχρι τῆς Συνόδου τῆς Σαρδικῆς ὡς ἐπισκόπους καὶ οὐχὶ πρεσβυτέρους). Σημειῶ ἐνταῦθα καὶ τὴν μελέτην τοῦ Ἰωακείμ Φοροπούλου, Πίναξ τῶν τιτουλαρίων ἐπισκόπων, ΕΑ 21, 1901, σσ. 31-32, 51-52, 67-68, 210-211, ὡς ἀπτομένην ἂν μὴ τοῦ θέματος ὅμως τῆς ὥς ἂνω βιβλιογραφίας (Χρυσόστομος Ἀθηνῶν, Π. Η. Πουλίτσα).

3. Περί τῆς ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Μαθαίου Α' καὶ τοῦ βασιλέως Μανουὴλ Β. ἀποστολῆς τὸ 1405 τοῦ Βρυέννιου εἰς Κύπρον κλπ. βλέπε με ἐν Ν. Β. Τωμαδάκη,-

οὐνία διὰ τοὺς Κυπρίους, πρὸ καὶ μετὰ τὸ 1439, κατέστησεν ἀντικανονικὴν τὴν ἱεραρχίαν αὐτῶν μέχρι τοῦ 1571, ὅτε ἡ νῆσος περιήλθεν εἰς τοὺς Τούρκους. Ἐπομένως οἱ Κύπριοι χωρεπίσκοποι εἶναι δυτικοῦ τύπου καί, μολονότι ἑλληνόρρυθμοι, οὐχὶ ὀρθόδοξοι.

Ἱστορικῶς χωρεπίσκοποι ἢ ἐπίσκοποι τῶν ἀγρῶν (Εὐσέβιος, Ἐκκλ. Ἱστορία 7, 30, 10), ἦσαν ἀρχῇθεν οἱ χειροτονημένοι ἐπίσκοποι κωμῶν καὶ χωρίων, περιωρισμένης δικαιοδοσίας, ἦν ἦντλουν ἀπὸ τοῦ ἐπισκόπου τῆς πόλεως. Αἱ σύνοδοι τῆς Σαρδικῆς (κανὼν 6) καὶ Λαοδικείας (κανὼν 57) κατὰ τὰ μέσα τοῦ δ' αἰ. ἀπηγόρευσαν εἰς τὸ ἐξῆς τὴν ἐγκατάστασιν χωρεπισκόπων, τῶν ἐπισκόπων τῶν μεγάλων πόλεων ἐξελιχθέντων εἰς ἀρχιεπισκόπους, μητροπολίτας, πατριάρχας, ὑπὸ ἰδίας συνόδου ἐπισκόπων (αἱ πόλεις Φοῖνιξ, Κίσαμος, Καντανία π.χ. ἐν Κρήτῃ δὲν ἦσαν εἰ μὴ κῶμαι). Οὕτως οἱ χωρεπίσκοποι βαθμηδὸν ἐξέλιπον, ἀντικατασταθέντες ὑπὸ πρεσβυτέρων, οἱ ὅποιοι ἐνίοτε φέρονται ὡς χωρεπίσκοποι, ὡς π.χ. εἰς τὰ πρακτικὰ τῶν Δ' καὶ Ζ' οἰκουμ. συνόδων. Ἐν τούτοις ὁ Ἀριστηνὸς σχολιάζων τὸν τρίτον κανόνα τῆς ἐν Ἀγκύρᾳ Συνόδου ἐπιλέγει: *(χωρεπίσκοποι δὲ εἰσιν οἱ σήμερον ἐν τισι κώμαις καὶ χώραις πρωτοπαῖδες λεγόμενοι)*¹.

Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων, ἐν Ἀθῆναις 1961, ἐν σσ. 547-555: Ἡ εἰς Κύπρον ἀποστολὴ καὶ ἡ σχετικὴ ἐκθεσις. Ἀνεπίκαιρον θεωρῶ νὰ ἐκταθῶ ἐπὶ τοῦ θέματος τῆς ἀναγκαστικῆς ἐπιβληθείσης εἰς Κυπρίους οὐνίας. Κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν τὰ ἐν Κύπρῳ ἠκολούθησαν τὰ τῆς Μ. Ἐκκλησίας. Οὕτω τὴν 5ην Ὀκτωβρίου 1609 γράμμα τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κύπρου Χριστοδούλου τῷ δούκᾳ Σαβοΐας συνοπογράφουν: Ἰάκωβος μέγας πρωτοπαπᾶς Λευκάρων (editor Λεικάρων). Τουμάζος πρωτοπαπᾶς Βατίλης (-ος ed.) καὶ Κυριακὸς μέγας πρωτοπαπᾶς Λαρνακοῦ. MM, AD III, 1865, σσ. (266-) 267.

1. Ράλλη - Ποτλῆ, ΣΟΚΙΚ Γ', 1853, σ. 47. Μολονότι συνεκέντρωσα τὸ σχετικὸν ὕλικόν, δὲν νομίζω σκόπιμον νὰ παραθέσω τὰς διατάξεις περὶ χωρεπισκόπων καὶ τὰς σχετικὰς ἐρμηνείας. Οἱ μετὰ τὸν δ' αἰ. χωρεπίσκοποι εἶναι πάντως πρεσβύτεροι καὶ οὐχὶ ἐπίσκοποι. Ὁ αἰμ. ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων², σ. 109 γράφει: «Ὁ σκευοφύλαξ τοῦ Παναγίου Τάφου ἦτο πολλάκις καὶ χωροεπίσκοπος, τὴν ἱερωσύνην τῶν ἁγίων τόπων ἔχων, ἐμπειστημένους τὴν ὅλην ἐπιστάσιν ἐν τοῖς ναοῖς καὶ διατηρῶν τὴν τάξιν τῶν ραβδούχων». Ὁ Ἀναστάσιος Α' (458-478) πατριάρχης Ἱεροσολύμων ἦτο πρὶν σκευοφύλαξ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως καὶ χωροεπίσκοπος. Αὐτόθι, σ. 139. Αὐτὸς ὁ ὅρος τοῦ χωρεπισκόπου εἰσῆλθεν ἀπὸ τὴν Δύσιν κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν. Τὸ 1598 συναντᾶται ὁ οὐνίτης πρωτοπαπᾶς de Soletto, γνωστὸς ἐκδότης τοῦ Νέου Ἀνθολογίου (ἐν Ρώμῃ 1598). Πρβλ. Legrand, BH de XV et XVI s. II, 1885, σσ. 127-131, πρᾶγμα ὅπερ δεικνύει ὅτι οἱ ἑλληνόρρυθμοι καὶ ἑλληνόγλωσσοι οὐνῖται τῆς Μ. Ἑλλάδος διετήρουν τὸ ὀφίκιον. Ἀλλὰ τὴν 22 Σεπτεμβρίου 1613 ὁ Κύριλλος Λούκαρις, διὰ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὸν ὅρον τιτουλάριος μητροπολίτης εἰς τὸν Joh. Witenboguest, ἀγνοοῦντα καὶ τὰ τῶν ἐν Ἀνατολῇ ἢ Δύσει ἑλληνορρυθμῶν, ἔγραφεν: «Unusquisque

Τὴν συντηρητικότητα τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως ἀκολουθεῖ ἡ διατήρησις τοῦ ἀξιώματος τοῦ χωρ(ο)επισκόπου κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Τὸ θέμα ἔχει ἀνάγκην εἰδικῆς πραγματεύσεως, διὰ νὰ καταδειχθῇ ἡ ἔκτασις τοῦ θεσμοῦ, ἀφορῶντος μόνον εἰς πρωτοπρεσβυτέρους καὶ οὐχὶ ἀρχιερεῖς. Χάριν τῶν προσεχῶν μελετητῶν καταχωρίζω ὅσας μαρτυρίας ἔχω προχείρους:

Εἰς κώδικα 21 τῆς μονῆς Προυσσοῦ (19' αἰ.) ἀναγινώσκεται: «*Παρά τοῦ πανοσιωτάτου Θεοκλήτου τοῦ Πολυειδοῦς, ταπεινοῦ ἀρχιμανδρίτου ἧτοι χωροεπισκόπου Πολυανῆς καὶ Βαρδάρων*»¹, ὅπου ὁ χωρεπίσκοπος εἶναι ἱερομόναχος (ἄγαμος). Ἡ μσρτυρία εἶναι τοῦ 1708 ἔτους.

Ἄλλ' ὁ τίτλος τοῦ *χωρεπισκόπου* ἢ *χωροεπισκόπου* συναντᾶται εἰς τὰς Κυκλάδας κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ὥς εἰς Νάξον², Σίφνον³ καὶ Ἴον (ὁ χωρεπίσκοπος Νίου)⁴. Τὸν 19' αἰ. εἰς ἀχρονολόγητον ἔγγραφον (Φ. Δ. Ἀποστολόπουλος, περ. «Ἑλληνικά» 27, 1974, σ. 118) ἀπαντᾶται «*Χωρεπίσκοπος Θερμίων Γιαννούλης Γαϊτάνης*». Πρόκειται περὶ χωρεπισκόπου Κύθνου, ὑπαγομένου εἰς τὸν ἀρχιερέα Τζιάς καὶ Θερμίων. Ἐξ ἄλλου τὴν 18 Μαρτίου 1806 ὑπογράφεται εἰς ἀναφορὰν Τηνίων, μετ' ἄλλων ὀφικιαίων, ὁ «χωρεπίσκοπος Τήνου» (πρβλ. Λεων. Φιλίπιδου, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς νήσου Τήνου, Ἀθῆναι 1963, σ. 85). Εἰς τὴν μικρὰν νῆσον τῶν Κυκλάδων Κίμωλον, ὁ ἐπίτροπος τοῦ επισκόπου τοῦ ἐδρεύοντος εἰς τὴν παρακειμένην νῆσον Μῆλον ἐκαλεῖτο χωρ(ο)επίσκοπος. Ἐκ δημοσευθέντων ἐγγράφων ἔχομεν καὶ τὰς ἐξῆς μαρτυρίας: (17 Ἰουλίου 1692) «*παπὰ Φραγγούλης χωρεπίσκοπος καὶ ἐπίτροπος*»⁵, (25 Μαΐου 1719) οἰκονόμος Νικόλαος Λογοθέτης χωρε-

patriarcha «Graecus» suos habet archiepiscopos et episcopos. Plures habet Constantinopolitanus caeteris, et post ipsum Antiochenus. Alexandrinus per suam dioecesim habet suos chorepiscopos ducentis ab annis: causas vero recensere esset prolixum, quare non habet archiepiscopos et episcopos. *Chorepiscopi vicarii sunt*; differunt ab episcopis quia isti in proprio episcopatu ordinare, constituere et disponere possunt pro libito; *chorepiscopi sine superioris facultate non possunt*». Παρὰ Legrand, BH du XVII s. IV, 1899, σ. 306.

1. Σπ. Λάμπρος, ἐν NE 10, 1913, σ. 302. Πρόκειται περὶ τοῦ συγγραφέως τῆς ὁπτασίας τοῦ Ἀγαθαγγέλου!, λαϊκοῦ λίαν διαδεδομένου ἀναγνώσματος, περὶ οὗ ἔγραψεν ὁ μητρ. Εὐλόγιος Κουρίλας.

2. Πρβλ. Γ. Δημητρακολλῆν, «Παρνασσός» 16, 1974, σσ. 400-402.

3. Γ. Α. Πετροπούλου, Νομικά ἔγγραφα Σίφνου τῆς συλλογῆς Γ. Μαρτάκη (1684 - 1835) ἐκδιδόμενα . . . τεῦχος I, 1956 (= Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τῆς Ἀκαδ. Ἀθηνῶν, τόμος Γ' τεῦχος, 1), σ. 50, 18.

4. Αὐτόθι, σ. 67, 24.

5. Περ. «Κίμωλιακά» 4, 1971, σ. 61.

πίσκοπος καὶ καντζιλιέρης τῆς Κοινότητος¹. Οὗτος δηλονότι εἶχε τὸ ὀφφίκιον τοῦ οἰκονόμου, καὶ τὰ ἀξιώματα τοῦ ἐπιτρόπου καὶ νοταρίου. Ὁ αὐτὸς πρέπει νὰ ὑπέγραψε καὶ τὴν 15 Ἰουλίου 1698 «*Νικόλαος ἱερεὺς Λογοθέτης, χωρ(επίσκοπ)ος καὶ καντζιλιέρης τῆς κοινότης (Κιμούλου) ἔγραφα τὸ παρόν*»², πρὶν χειροθετηθῇ οἰκονόμος. Τὴν 10ην Ἀπριλίου 1733: «*Κίμιλος. Χωροπίσκοπος (sic) Ῥάφος μάγντρας*» (καὶ ἐν τῷ κειμένῳ τοῦ ἐγγράφου): «*διὰ τὸ ὁποῖον ἔκραξε τὸν ἅγιον χωροπίσκοπον Ῥάφον . . .*»³. Τόσον συχνὴ δὲ ἦτο εἰς τὰς Κυκλάδας ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου, ὥστε ἐν Πάρῳ κατήντησε τοπωνύμιον: *Τοῦ χωροπισκόπου*⁴, καὶ ἐπώνυμον *Χωροεπισκοπίδης* ἔφερε βουλευτὴς Κέας (1873)⁵.

5. Ἦδη εἰς τὸ παρατεθὲν ἀπόσπασμα τῆς ἀποφάσεως τῆς Ἑνετικῆς Συγκλήτου τοῦ ἔτους 1452 εἶδομεν τὸν ὅρον *predicatorem*. *Predicator* (ἰταλιστὶ -tore) ἦτο ὁ κήρυξ τοῦ θείου λόγου, ὁ κατὰ τὴν πρᾶξιν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας λεγόμενος *διδάσκαλος τοῦ Ἐυαγγελίου* ἢ *διδάσκαλος τοῦ Ἀποστόλου*, ὁ ἔχων λάβει τὸ *διδασκαλικὸν χάρισμα*⁶. Οὗτος ἐν Χάνδακι κατὰ τὴν Ἑνετοκρατίαν ἐκαλεῖτο εἰς τὴν κοινὴν γλῶσσαν *διδακτής*. Οὕτω εἰς τὸν κώδικα 130 (58, Νοτ. 374) τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας συναντῶμεν (ἄχρόνιστον) ἱερέα Μάρκον διδακτὴν ἐν Χάνδακι, ἱεουργοῦντα εἰς τὸν ὀρθόδοξον ναὸν τῆς Κυρίας τῶν Ἀγγέλων⁷, «*Λόγοι ἐκλελεγμένοι ἐκ πολλῶν βιβλίων. Διδασκαλία. Συναχθὲν παρὰ ἱερέως κὺρ Μάρκον τοῦ τῆς Κρήτης διδακτοῦ (διδακτὴν cod.)*», φ. 26α:

1. Ἐνθ' ἄνωτ., σ. 65.

2. Αὐτόθι, σ. 49.

3. Αὐτόθι, σ. 49.

4. Ἐπειριῆς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν (EEKM) 7, 1968, σ. 648.— Ἐκ τῶν ἀξιωματῶν προέκυψαν τὰ ἐπώνυμα πολυαριθμῶν οἰκογενειῶν Πρωτοπαπα > Πρωτοπαπᾶ > Πρωτοπαπαδάκη κᾶ. Πρβλ. Δικαῖον Β. Βαγιακάκον, Νεοελληνικῶν τινῶν ἐπωνύμων ἔτυμολογία, «*Ἀθηνᾶ*» 70, 1968, σσ. 146-178, καὶ ἰδίᾳ τοῦ αὐτοῦ, *Noms de famille néogrecs derivants des grades, titres et offices ecclésiastiques*, ἐν «*Congrès International des Sciences onomastiques*» III, München 1961, σσ. 753-761.

5. EEKM 6, 1966, σσ. 528 ἑξ.

6. Πρβλ. τὴν ὑπ' ἀριθ. 9 ἐπιστολὴν (τοῦ ἔτους 1594), ἐν Ἀγαθαγγέλου Νινολάκη, Ἡ πρὸς τοὺς Κρήτας ἀλληλογραφία Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, σ. 37. Ὑπῆρχε καὶ *διδάσκαλος τοῦ Ψαλτῆρος*, ἄλλος δ' ἦτο εἰς τοὺς βυζαντινοὺς ὁ *ρήτωρ*, ὁ ἱεροκήρυξ ὁ ὁμιλῶν κατὰ τὰς Κυριακάς.

7. Ναὸς ὀρθόδοξος (= οὐνιτικός) ἐν Χάνδακι, ἀνακαινισθεὶς ὑπὸ Μάρκου Παντοπούλου. Ὁρα Μ. Ἰ. Μανούσκακον, ΔΙΕΕ 15, 1961, σσ. 166-170, 179-181, δημοσιεύοντα σχετικὰ ἔγγραφα.

«Συναχθὲν δὲ παρὰ ἱερέως κὺρ Μάρκου (τῆς πόλεως) Χάνδακος (ναοῦ) Κυρίας Ἀγγέλων»¹. Διδακτὴς δ' ἦτο ἐν Χάνδακι (predicatore) Ὁρθόδοξος ὁ Μελέτιος Βλαστός, καὶ ἐν Κυδωνίᾳ ὁ ἐπίτροπος τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Γεώργιος Μαραφαῤῥας, περὶ ὧν ἄλλοτε.

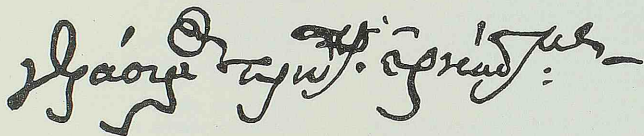
1. (Θεοδ. Μοσχονᾶ) Κατάλογος Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας Α', ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1945, σσ. 116-117. Εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ὁ ἐφημέριος τῶν χωρίων ἐλέγετο πρωτοπαπᾶς καὶ ἤσκει τὸ πρωτοπαπαδίκι. Πρβλ. Γ. Ἰ. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου, τόμος Γ', μέρος Α', ἐν Ἀθήναις 1926, σ. 86: τὴν 27 Ἰουλίου 1709 ὑπογράφεται ὁ πρωτοπαπᾶς Καρδαμύλων παπᾶ Μοναῖος, τὸ δὲ 1711 πρωτοπαπᾶς Μιχαὴλ Χαρτουλάρης. Πρβλ. Γρηγορίου Φωτεινοῦ, Τὰ Νεαμονήσια, ἐν Χίῳ 1865, σ. 149.

II

ΕΠΙΜΕΤΡΟΝ

Ἦτο ὁ Ἀρκαδίας Ἑρασμος Αὐλωνίτης πρωτοπαπᾶς;

Ἐσχάτως ἔγραψα μικρὸν μελέτημα περὶ τοῦ Ἀρκαδίας Γερασίου, συνδέσαντος τὸ ὄνομά του πρὸς τὴν μετάφρασιν ἐν τῇ Δύσει τῆς Πέτρας Σκανδάλου τοῦ Ἠλία Μηνιάτη, γνωστοῦ δ' ἐν τῇ Δύσει ὡς Ἑράσμου Αὐλωνίτου¹. Ὁ κληρικὸς οὗτος τοῦ β' ἡμίσεος τοῦ δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος ἀπασχόλησε καὶ ξένον μελετητὴν, ὁ ὁποῖος ἐδημοσίευσεν ἀπείκασμα ὑπογραφῆς αὐτοῦ ὡς κάτωθι:

καὶ ἀνέγνωσεν αὐτό: *Γεράσιμος πρωτοπαπᾶς Ἀρκαδίας*². Ὁ Sackett παρουσιάζει τὸν λόγιον τοῦτον ἱεράρχην ὡς ἀπατεῶνα, εἰς δὲ λόγος τοῦ τοιοῦτου χαρακτηρισμοῦ του εἶναι καὶ τὸ ὅτι ὢν πρῶην Ἀρκαδίας, ὑπέγραψεν ἑαυτὸν *πρωτοπαπᾶν*. Ἐν τούτοις εἰς πάντα γνωρίζοντα ἀνάγνωσιν εἶναι φανερόν ὅτι ὁ Γεράσιμος ἔγραψε *πρωθιερεὺς* καὶ οὐχὶ *πρωτοπαπᾶς*. Τὸ δὲ πρωθιερεὺς δὲν ἔγραψεν ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ πρωτοϊερέως ἢ πρωτοπρεσβυτέρου ἢ πρωτοπαπᾶ, ἀλλ' ἀντὶ τοῦ *ἀρχιερέως*, δι' οὓς λόγους ἐκεῖνος μὲν ἐγνώριζεν ὅτι ἔπρεπε ν' ἀποφύγῃ εὐθὺ τὴν χρῆσιν τοῦ *ἐπίσκοπος*, ἡμεῖς δ' εἰκάζομεν ὡς ἔχοντας σχέσιν πρὸς τὴν θέσιν αὐτοῦ εἰς μὴ ὀρθοδόξους χώρας.

Σημειῶ ὅτι ἡ περίπτωσις τοῦ *πρωθιερέως* τούτου μοὶ παρέσχεν ἀφορμὴν, πλὴν τῆς ἀνεκδότου μελέτης περὶ τοῦ Γερασίου, νὰ γράψω καὶ τὴν παρούσαν.

1. Borje Knös, 'Ἐπίσκεψις Κρητικοῦ ἐπισκόπου στὴ Σουηδία τὸν ιη' αἰῶνα (1769), «Κρητικά Χρονικά» 15-16, 1961-1962, τεύχος Γ', σσ. 59-65.

2. A. B. Sackett, John Wesley and the Greek Orthodox Bishop. Ἐν «Proceedings of the Wesley Historical Society» Δεκεμβρίου 1971 - Φεβρουαρίου 1972 (καὶ εἰς ἀνάτυπον σσ. 12). Ἡ ὑπογραφὴ ἐν σ. 12 τοῦ ἀνατύπου.

ΣΥΛΛΑΒΟΣ ΟΡΩΝ ΚΑΙ ΛΕΞΕΩΝ

Ἄξιώματα, τὰ
 ἀρχιδιάκονος, ὁ
 ἀρχιερεὺς, ὁ
 ἀρχιθύτης, ὁ
 ἀρχιμανδρίτης, ὁ
 ἀρχιεπρεσβύτερος, ὁ
 cogeriscopo
 δευτερεύων διάκονος, ὁ
 δευτερεύων τῶν ἱερέων, ὁ
 διδασκὴς, ὁ
 διδάσκαλος τοῦ Ἀποστόλου, ὁ
 διδάσκαλος τοῦ Εὐαγγελίου, ὁ
 διδάσκαλος τοῦ Ψαλτῆρος, ὁ
 ἐκδικεῖον, τὸ
 ἐκδικος, ὁ
 ἐπίτροπος τοῦ οἴκου. πατριάρχου, ὁ
 ἱερεὺς, ὁ
 ἱερομόναχος, ὁ
 ἰσεπίσκοπος, ὁ
 καθηγούμενος = πρωτοπρεσβύτερος
 καλογηρικὰ ὀφίκια, τὰ
 μέγας πρωτοπαπᾶς Κερκύρας
 μέγας πρωτοπαπᾶς Ναυπλίου
 ὀφίκια, τὰ (βλ. καλογηρικὰ, παλατιανά)
 πρόβλησις, ἡ
 πρωθιερεὺς, ὁ
 πρωταπόστολος, ὁ
 πρωτοδιάκονος, ὁ
 πρωτοδιδάσκαλος, ὁ

πρωτοθύτης, ὁ
 πρωτοιερεὺς, ὁ
 πρωτοκανονάρχης, ὁ
 πρωτοκανόναρχος, ὁ
 πρωτομάρτυς, ὁ
 πρωτονοτάριος, ὁ
 Πρωτοπαπαδάκης, ἐπὶ.
 πρωτοπαπαδίκιον, τὸ
 prothopara -ae
 protopara, il
 protopara vice, il
 Πρωτόπαπας, ὁ ἐπὶ.
 Πρωτοπαπᾶς, ὁ ἐπὶ.
 πρωτοπαπᾶς, ὁ ὀφίκιον
 πρωτοπαπᾶς μέγας, ὁ
 πρωτοπαπᾶς μικρός, ὁ
 πρωτοπαπᾶς πατριαρχικός, ὁ
 πρωτοπρεσβύτερος, ὁ (πρωτοπαπᾶς)
 πρωτοπρεσβύτερος, ὁ (καθηγούμενος)
 πρωτοσύγκελλος, ὁ
 ρήτωρ, ὁ ὀφίκιον
 σκευοφύλαξ, ὁ
 σφραγίζομαι, ρ.
 τελῶ, ρ.
 χειροθεσία, ἡ
 χειροτονία, ἡ
 χωρεπίσκοπος, ὁ
 χωροεπίσκοπος, ὁ

Ἀθῆναι, Ἰανουάριος 1975